

TARTU ÜLIKOOL
FILOSOOFIATEADUSKOND
EESTI KEELE OSAKOND

Liina Lepsalu

DE-MITMUSE TULEK PÕHJAEESTI KEELDE

Magistritöö

Juhendaja PhD Külli Prillop

Tartu 2014

SISUKORD

LÜHENDID JA SÜMBOLID.....	4
SISSEJUHATUS	5
1. ANALOOGIAMUUTUSED.....	7
1.1. ANALOOGIAMUUTUSE MÕISTE ARENG KEELETEADUSES.....	7
1.2. ANALOOGIA- JA HÄÄLIKUMUUTUSTE VAHEKORD	8
1.3. ANALOOGIAMUUTUSTE MUDELID.....	9
2. ÜHEST ANALOOGIAMUUTUSEST PÕHJAEESTI KEELES: DE-MITMUS	13
2.1. DE-TUNNUSE KUJUNEMINE JA LEVIKU PÕHJUSED	14
2.2. DE-TUNNUSE KUJUNEMISE JA LEVIKU OPTIMAALSUSTEOREETILINE ANALÜÜS	17
2.2.1. Keelemuutuste kirjeldamine optimaalsusteooria abil.....	17
2.2.2. Põhjaeesti grammatika enne de-mitmuse üldistumist.....	21
2.2.2. de-tunnuse teke kui leksikoni ümberstruktureerimine.....	24
2.3. JÄRELDUSED	27
3. 17. JA 18. SAJANDI PÕHJAEESTIKEELSETES TEKSTIDES LEIDUVATE	
MITMUSEVORMIDE ANALÜÜS.....	29
3.1. MITMUSEMOODUSTUS VANEMATES PÕHJAEESTIKEELSETES GRAMMATIKATES	30
3.2. VARASEMAD KÄSITLUSED DE-MITMUSE KASUTUSEST VANAS KIRJAKEELES	33
3.3. MITMUSE VÄLJENDAMINE JA MITMUSEVORMIDE VALIK VANAS KIRJAKEELES	33
3.3.1. Materjal ja meetodika.....	33
3.3.2. Mitmusevormid vanemates tekstides	38
3.3.3. Mitmusevormid Uues Testamendis.....	42
3.3.4. Mitmusevormid „Piibli Ramatus“	46

3.3.6. 17. ja 18. sajandi tekstide mitmusevormide võrdlus.....	52
3.3.7. Mitmusekasutuse võrdlus Uue Testamendi ja „Piibli Ramatu“ tekstikatkendis	55
3.4. JÄRELDUSED	58
KOKKUVÕTE	60
KIRJANDUS	62
MATERJALI ALLIKAD JA LÜHENDID	65
THE SPREAD OF <i>DE</i>-PLURAL IN NORTH ESTONIAN LANGUAGE. SUMMARY	66

LÜHENDID JA SÜMBOLID

A(cc.)	akusatiiv
ABE	abessiiv
ABL	ablatiiv
AD	adessiiv
ALL	allatiiv
C	konsonant
D(at.)	daativ
EL	elatiiv
eP	põhjaeesti keeles
ESS	essiiv
G(en.)	genitiiv
ILL	illatiiv
IN	inessiiv
KOM	komitatiiv
N(om.)	nominatiiv
ne- +	artikli <i>need</i> erinevad käänded
OT	optimaalsusteorია
TRN	translatiiv
TRM	terminatiiv
V	vokaal
V(oc.)	vokatiiv
Vmitmus	vokaalmitmus
*	rekonstruktsioon
Ø	nullmorfeem
μ	moora
{...}	sisendvorm
☞	optimaalne kandidaat

SISSEJUHATUS

Eesti keeles on toimunud mitu analoogiamuutust, üks neist on *de*-tunnuse levik mitmuse genitiivi käändest konkreetsetesse käänetes. Pärast keeles toimunud häälikulisi ja morfoloogilisi nihkeid muutus häälikuseaduslik *i*-mitmus ainsusest raskesti eristatavaks ning arvatakse, et seetõttu hakkasid levima erinevad analoogiamitmused, sh *de*-mitmus, mis aja jooksul muutus põhjaeesti keeles üldiseks mitmuse moodustamise viisiks. Siinse magistritöö eesmärk ongi kirjeldada analoogilise *de*-mitmuse tekkimist ja tunnuse levikut põhjaeesti keeles, mida peegeldab ka *de*-mitmuse tulek põhjaeesti kirjakeelde 17. ja 18. sajandil.

Keeles toimuvaid analoogiamuutusi on peetud diakrooniliseks jõuks ja keele omandamise mõjuks, mis aja jooksul eemaldavad keelest alternatiivsed vormid. Et sellistele muutustele on olnud keeruline leida kindlaid seaduspärasusi, on enamasti piirdutud analoogiamuutuste kirjeldamisega. Siiski on leitud, et tavaliselt on analoogiamuutuste aluseks kõige lühem, kõige vähem sufikseid omav või kõige vähem markeeritud vorm paradigmas. Samuti toimuvad muutused enamasti paradigma kõige sagedasema vormi analoogial, mistõttu võib analoogiamuutuste üks eesmärk olla grammatika lihtsustamine.

Üks võimalus keeles toimuvate muutuste, sh ka analoogiamuutuste kirjeldamiseks on optimaalsusteooria, mille järgi on keele grammatika universaalsete, rikutavate kitsenduste hierarhia. Kui muutub kitsenduste hierarhia, toimub ka keelemuutus. Optimaalsusteooria on muu hulgas ka hea abivahend keeles toimunud muutuste eri etappide kirjeldamiseks. Samuti saab kitsenduste hierarhias toimunud muutustega selgitada keelemuutuste ajendeid. Eesti keeleteadlastest on optimaalsusteooriaga varem tegelenud näiteks Karl Pajusalu, põhjalikult Külli Prillop, kes oma doktoritöös on optimaalsusteoreetilise lähenemise abil

kirjeldanud eesti keele häälikuloos toimunud muutusi. Samas töös on ka üksikasjalik ülevaade optimaalsusteooria põhialustest ja töömehhanismist.

Analoogilise *de*-tunnuselise mitmuse tekkeloost ja levikust on varasemalt kirjutanud Arnold Kask kõrgkooliõpikus „Eesti keele ajalooline grammatika. Häälikulugu“ (esmatrükk 1967). Eesti keele mitmuse kujunemist ja *de*-mitmuse kujunemist põhjaeesti kirjakeeles on käsitlenud Huno Rätsep eesti keele ajaloolise morfoloogia esimeses osas (1977). Mitmusevorme eesti keele kõige vanemates tekstides on uurinud Tartu Ülikooli vana kirjakeele uurimisrühm Valve-Liivi Kingisepa juhtimisel (1997).

Siinne magistritöö koosneb kolmest osast. Kõigepealt annan ülevaate analoogiamuutuste mõistest ja selle arengust keeleteaduses ning võrdlen analoogiamuutuseid häälikumuutustega. Pikemalt kirjeldan seda, kuidas analoogiamuutused toimuvad paradigmas.

Teises peatükis püüan optimaalsusteoreetilise lähenemise abil välja selgitada, kuidas *-de*-kujunes üldiseks mitmuse tunnuseks. Selgitan optimaalsusteooria põhimõtteid, seejärel annan ülevaate sellest, kuidas *de*-mitmus põhjaeesti keeles levima hakkas, ja analüüsin, kas *de*-mitmuse levikul oli peale häälikumuutuste tõttu kujunenud vormihomonüümia veel muidki ajendeid, ning miks levis mitmuse uue tunnuseks just *de*-tunnus.

Kolmandas peatükis analüüsin 17. sajandi põhjaeestikeelseid tekste ja kõrvutan neis esinevaid mitmusevorme alates illatiivist 1715. aastal ilmunud põhjaeestikeelse Uue Testamendi ja 1739. aastal ilmunud põhjaeestikeelse piibliga. Eesmärk on välja selgitada, kuidas vanemates tekstides mitmust edasi anti ning kas ja kuidas *de*-mitmus vokaalmitmuse asendas. Uurimismaterjal pärineb Tartu Ülikooli vana kirjakeele korpusest, töö kvantitatiivne analüüsiosa põhineb sõnavormide kasutussagedusel. See tähendab, et olen kokku lugenud mitmusevormide kõik esinemisjuhud, mille põhjal on võimalik vaadelda kogu mitmusekasutuse ja erinevate mitmusetunnuste osakaalude muutust eri tekstides ning statistilise analüüsi põhjal otsustada, kas analüüsitulemustel on statistilist olulisust.

1. ANALOOGIAMUUTUSED

Sõna *analoogia* (kr *ἀναλογία*, ‘proportsioon’) võtsid vanakreeka filosoofid kasutusele juba sajandeid tagasi. Matemaatikas tähistab see mõõdulises kooskõlas olevate suhete sarnasust. Loogikas ja filosoofias kasutatakse terminit selleks, et näidata erinevate esemete omaduste sarnasust. Bioloogias tähistab *analoogia* geneetiliselt erinevate elundite välist ja funktsionaalset sarnasust, näiteks on analoogsed linnu ja nahkhiire tiivad või kala ja vaala saba. Et aga mingeid nähtuseid saaks analoogseks pidada, peab olema võimalik tõestada, et võrreldavate nähtuste sarnasused on olulisemad kui erinevused. See tingimus on analoogia kasutamises tekitanud palju probleeme ja arutelusid nii ülalmainitud valdkondades kui ka keeleteaduses. (Lahiri 2000: 1–4)

1.1. Analoomiamuutuse mõiste areng keeleteaduses

Analoogiat ei ole ajalooliselt mitte alati peetud üheks keelemuutuse tüübiks. Näiteks tähistas termin *analoogia* 16. sajandi keeleteaduses keele paradigmaatilisi reeglipärasusi. 19. sajandi lõpukümnenditel leiti, et analoogiat võib pidada keeleteaduse iseseisvaks osaks, 1960ndate neogrammatikud selgitasid analoogia abil aga kõrvalekaldeid häälikuseaduslikkusest. Hiljem vastandasid nad analoomiamuutused häälikumuutustele. Pikemalt tegeles selle temaga 20. sajandi alguses saksa keeleteadlane Hermann Paul, kes laiendas analoomia kogu keelele, selgitades, et kõneleja jagab oma peas rühmadesse sõnad, mis seostuvad kas morfoloomgiliselt, fonoloomgiliselt või semantiliselt. Pauli arvates loovad kõnelejad uusi vorme sarnasusseoste, mitte käänd- või pöördkonna alusel. Kuigi analoomiamuutuste otsimisega tegeldi 20. sajandil elavalt, ei vastanud ei Hermann Paul ega

ka tema kaasaegsed neogrammatikud ja strukturalistid küsimustele, miks toimuvad muutused vaid teatud sõnades ning mis määrab muutuse suuna. (Lahiri 2000: 4–6)

Analoogiamuutuste suunda püüdis selgitada Poola keeleteadlane Jerzy Kuryłowicz, kes leidis, et muutuse suunda määravate teatud grammatiliste tunnusjoonte olulisus oleneb nende markeeritusest. Analoogiamuutusi vaadeldi nüüd kui muutusi grammatikas, see lükkas omakorda ümber range analoogia- ja häälikumuutuste vastandamise neogrammatikute poolt. (Lahiri 2000: 8–10)

1.2. Analoogia- ja häälikumuutuste vahekord

Keeles toimuvad muutused jagunevad hääliku- ja analoogiamuutusteks. Häälikumuutused on reeglipärased – nad toimuvad teatud reeglite süsteemi järgi, milles kõrvalekaldeid eriti ei esine. Analoogiamuutuseid peetakse juhuslikuks, ettearvamatuks ning neid seletatakse suundumuste, mitte kindlate reeglitega. (Albright 2006: 3) Häälikumuutused on korrapärased ja põhjustavad korrapäratust, analoogiamuutused enamasti korrapäratud ja põhjustavad korrapärasust (Anttila 1989: 94). See tähendab, et korrapärase häälikumuutuse tulemiks võib olla vaheldus või allomorfide varieerumine. Nii on juhtunud ingliskeelses sõnas *brother*, kus sõna tagavokaal muutus järgsilbi eesvokaali mõjul eespoolseks: *brother* + *-en* > *brethren*. Häälikumuutuse tagajärjel tekkis kaks sõnatüve: *brother* ja *brethr-*. Hiljem tekkis *sister* : *sisters* analoogia mõjul mitmusevorm *brothers*, mille tagajärjel kadus häälikumuutusest tingitud variant *brethren* ja alles jäi vaid üks tüvi. (Campbell 2004: 109–110) Eesti keeles on laadivahelduse mõjul suurenenud tüvevariantide hulk, nt *küüs* : *küüne*, *idu* : *eo*. Tänapäeva keeles on laadivaheldus aga osades sõnades taandumas, mis jällegi vähendab tüvevariantide hulka, nt *küün* : *küüne*, *idu* : *idu*. (Hint 2002: 258)

Tüpoloogilisest vaatepunktist erinevad hääliku- ja analoogiamuutused selle poolest, kuidas on seotud universaalid ning sünkroonia ja diakroonia. Häälikumuutuste puhul on see seos tugev: diakrooniline muutus põhjustab sünkroonilisi muutusi, sünkroonilised jõud (nt artikulatsioon ja taju) motiveerivad omakorda diakroonilist muutust. (Albright 2006: 3)

Kui häälikumuutuste põhjustajaks on suures osas füüsiline ja tajusurve, siis analoogiat põhjustavad faktorid on rohkem abstraktsed: alternatiivvormide vähendamine paradigmas või mallide arvu vähendamine keeles. (Albright 2006: 3–4) Traditsiooniliselt ei ole neid muutusi seostatud sünkroonilise grammatikaga, vaid peetakse diakrooniliseks jõuks või keele omandamise mõjuks, mis pikapeale eemaldab alternatiivsed vormid ning tagab regulaarsuse. Kuna sellistel mõjutajatel ei ole mingeid piiranguid, kuidas regulaarsus saavutatakse, võib analoogiamuutus toimuda erinevates suundades ning seetõttu on keeruline leida kindlaid seaduspärasusi. (Albright 2006: 3–4)

Sellest hoolimata on osad muutused tõenäolisemad kui teised. Mitmed uurijad on leidnud, et tavaliselt on analoogiamuutuste aluseks kõige lühem, kõige vähem sufikseid omav või kõige vähem markeeritud vorm paradigmas. Samuti toimuvad muutused enamasti paradigma kõige sagedasema vormi analoogial. (Albright 2006: 4 ja sealsed viited)

Analoogiamuutuse üks eesmärk võib olla grammatika lihtsustamine. See toimub grammatikareeglite kadumisel, reeglite üldistamisel ja laiendamisel, täieliku läbipaistvuse saavutamisel või erandite kaotamisel. Samas on väga palju näiteid sellistest muutustest, mida ei saa selgelt lihtsustumiseks pidada. Paljudel juhtudel ei ole analoogiamuutuste järgne grammatika silmnähtavalt lihtsam kui sisendi oma. (Albright 2006: 6–7)

1.3. Analoomiamuutuste mudelid

Analoogiamuutused on traditsiooniliselt jagatud proportsiooniliseks ja mitteproportsiooniliseks. **Proportsioonianaloogiat** saab seletada tehtega $a : b = c : x$, kus a suhestub b -ga nii, nagu c peaks suhestuma otsitavaga (x). Inglise keeles on selline analoogia verbides *ride* ja *dive*, kus *ride* : *rode* = *dive* : x , x on *dove*. Algselt muutus sõna *dive* : *dived*. (Campbell 2004: 104–105) Sama tehte järgi on muutunud soomekeelne sõna *lahti* ‘laht’. Varem oli sõna ainsuse nominatiiv *laksi* ning ainsuse genitiiv *lahden* (nagu *kaksi* : *kahden* ‘kaks : kahe’). Sõnade nagu *tähti* : *tähden* ‘täht : tähe’ ja *lehti* : *lehden* ‘leht : lehe’ analoogial muutus ainsuse nominatiiv *laksi* > *lahti*. (Campbell 2004: 91) Proportsioonianaloogia tehtega seletatakse ka eesti keeles toimunud analoogiamuutust, kus

de-mitmus asendas ainsuse nominatiivi ja genitiivi analoogial *i*-mitmuse, nt *kala* : *kalas* = *kalade* : *x* varasema *i*-tunnuselise mitmuse genitiivi **kaloi* asemel (Rätsep 1977: 37). *de*-mitmuse tuleku tõttu muutus mitmuse aluskääne partitiivist genitiiviks, misjärel ainsuse ja mitmuse aluskäänded ühtlustusid ning konkreetsete käänete moodustamine muutus sarnaseks. Ka see võis *de*-mitmuse levikule kaasa aidata. (Rätsep 1977: 18)

Proportsioonianaloogia tehatega ei saa muutusi alati selgitada ning mõnikord sobituvad sinna tehesse ka osa mitteproportsiooniliseks peetavatest analoogiamuutustest. (Campbell 2004: 105)

Paljude proportsioonianaloogia juhtude puhul saab rääkida ka **analoogiatasandusest**. Analoogiatasandus vähendab ühe vormi allomorfide ehk morfeemivariantide arvu – vormist kaob vaheldus. Nii on inglise keeles analoogiatasanduse mõjul muutunud paljud tugevad verbid nõrkadeks verbideks, nt murretes, kus tugev *throw* : *threw* : *thrown* on muutunud nõrgaks *throw* : *throwed* : *throwed*. Peale selle on osa tugevaid verbe muutunud teiste, samuti tugevate verbide eeskujul: sõna *break*, mille põhivormid olid varem *break* : *brake* : *broke(n)*, hakkas sõnade nagu *fight* : *fought* : *fought* ja *spin* : *spun* : *spun* analoogial pöörduma *break* : *broke* : *broken*. (Campbell 2004: 106–107) Analoogiatasanduse mõjul on tänapäeva eesti keelest kadumas laadivaheldus – väheneb tüvevariantide hulk, nt *kaas* : *kaane* > *kaan* : *kaane*.

Analoogialaienduse mõjul on mingis sõnas juba eksisteeriv vaheldus laienenud vormidele, mis alguses sellele ei allunud. Peatüki alguses juba käsitletud inglise verbis *dive* : *dove* asendas lihtmineviku vorm *dove* varasema vormi *dived* tugevate verbide vahelduse eeskujul. Hispaania keeles on analoogialaiendus toimunud osades verbides, kus rõhuta *e* vaheldub rõhulise *ie*-ga, nt *pensár* ‘mõtleva’ ja *piénso* ‘mina mõtlen’. Murdekeeles on see vaheldus laienenud algselt seda mitteomavatele verbidele, nt *aprendér* ‘õppima’ ja *apriéndo* ‘mina mõtlen’, kirjakeelsed vormid on aga *aprendér* : *apréndo*. (Campbell 2004: 108)

Analoogiamuutuste juures tehakse vahet **vahetul mudelil** ja **vahendatud mudelil**. See oleneb sellest, kas muutuvat vormi ja keeleüksust, mille analoogial muutus toimub, kasutatakse kõnes lähestikku või mitte. Vahendatud mudelil põhinevaid muutusi põhjustavad terved sõnaklassid või paradigmad, mis tavaliselt ei esine muutuva vormi läheduses. (Campbell 2004: 111)

Vahetu mudel viitab situatsioonile, kus sarnasussuhtes olevad vormid esinevad samas kõnekontekstis – eeskujuks olev sõna ja muutuv sõna asetsevad kõneaktis kõrvuti või teineteisele väga lähedal. Sellisteks sõnadeks võivad olla põhiarvud, nädalapäevad, kuud, samuti kivinenud väljendid. (Campbell 2004: 111)

Ühes sõnavormis toimuv analoogiatasandus võib laieneda kogu sõna muutevormistikule – toimub **paradigmatasandus**. Paradigmatasanduse üks levinumaid näiteid on ladina keele *honor* : *honoris* tüüpi noomenites, kus obliikvakäänetes oli rotatsismi mõjul *s ~ r* vaheldus juba toimunud ja kus teatud aja jooksul asendus *s* *r*-iga kõigis paradigma vormides, nt *hono:s* > *honor*. (Albright 2004: 1–4)

Paradigmatasandustega tegelenud Ameerika keeleteadlane Adam Albright on uurinud muu hulgas seda, millistel alustel ühes keeles paradigmatasanduse alus- ehk baasvorm valitakse ning miks alternatiivvorme vahel tasandatakse, vahel aga laiendatakse. (nt Albright 2004, Albright 2006)

Artiklis „Explaining Universal Tendencies and Language Particulars in Analogical Change“ (2006) oletab Albright, et keeleõppijad peavad baasvormiks valima ühe pindvormi paradigmas. Kui paradigmas ei ole sellist vormi, mis annaks sõna erinevate vormide tunnuseid kõige paremini edasi, peab kõneleja valima vormi, kus oleks neid omadusi võimalikult palju. Need vormid, mille struktuuriomadused baasvormis ei kajastu, on analoogiatasandusele vastuvõtlikumad. Nt ladina keeles toimunud analoogiamuutuse põhjuseks sõnas *honos* : *honoris* > *honor* : *honoris* peab Albright seda, et selle sõna baasvorm on mõni obliikvakäänetest. (Albright 2006: 7) Baasvormi hüpoteesi kinnitamiseks analüüsib artikli autor korea keelt, kus on toimumas analoogiamuutused, mis

põhinevad vähem markeeritud vormil, ning leiab, et vähem informatiivne vorm valitakse baasvormiks siis, kui kõige informatiivsematel vormidel on madal sõna kasutamise sagedus (Albright 2006: 20–28).

2. ÜHEST ANALOOGIAMUUTUSEST PÕHJAEESTI KEELES: *DE*-MITMUS

Eesti keele ajaloos on toimunud mitu analoogiamuutust, üks neist on *de*-mitmuse tekkimine. Eesti keele arvukategoorias eristatakse kaht arvu: ainsust ja mitmust. Tänapäeva kirjakeeles antakse mitmust edasi *de*-mitmuse ja vokaalmitmusega, mis jaguneb *i*-tunnuseliseks ja tüvemitmuseks (EKG 1995: 205). Murretes esineb veel *a*- ja *se*-(*si*-)-tunnus. Varem esinenud *k*-mitmus on praeguseks keelest kadunud. (Rätsep 1977: 8–9)

de-mitmuse tunnusel on kolm allomorfi: *d*, *de* ja *te*. Allomorf *d* liitub ainult mitmuse nominatiivile, nt *majad*, *aiad*. Allomorfid *de* ja *te* esinevad kõigis ülejäänud käänetes (v.a partitiivis) ja jaotuvad sõnatüübiti. (EKG 1995: 206) Siinse töö eesmärk ei ole uurida *de*-tunnuse allomorfide jaotumust, vaid võrrelda *de*-mitmust vokaalmitmusega. Seetõttu on allomorfi valiku probleemid välja jäänud ka optimaalse kandidaadi valikul kitsenduste tabelites.

Tänapäeval üldlevinud *de*-mitmuse tekkimise ja laia leviku taga olid põhjaeesti keeles toimunud häälikulised ja morfoloogilised nihked, mis muutsid *i*-mitmuse vähem sobivaks. 13.–14. sajandil toimunud lõpu- ja sisekao tõttu muutunud grammatikasse vähem sobituv *i*-mitmus hakkas põhjaeesti keelealal taanduma 16. sajandil. (Rätsep 1977: 17–19) *de*-mitmus on üldine kõigile sõnadele ning puudub ainult pronoomenitel *mina* ja *sina*. *i*-mitmus esineb *de*-mitmusega paralleelselt, seetõttu on paljudes käänetes paralleelvormid. *de*-tunnus ei esine kunagi mitmuse partitiivis, mis on kas vokaalmitmuslik või *si*(*d*)-tunnuseline. (EKG 1995: 205–206) *i*-mitmus on tänapäeval säilinud genitiivivormides *kõigi*, *mõlemi*; partitiivivormides (nt *jalgu*, *lehti*, *käsi*, *mune*, *neid* jne); käändevormides illatiivist alates (nt *põðsais*, *jalule*, *valgeiks*, *hambaita* jne). (Rätsep 1977: 9)

Selles peatükis kirjeldan, kuidas *-de-* kujunes üldiseks mitmuse tunnuseks. Seejärel annan optimaalsusteoreetilise lähenemise abil ülevaate sellest, kuidas *de*-mitmus põhjaeesti keeles levima hakkas, ja analüüsin, kas *de*-mitmuse levikul oli peale häälikumuutuste tõttu kujunenud vormihomonüümia veel muidki ajendeid, ning miks levis mitmuse uue tunnuseks just *de*-tunnus. Vaatluse alt jääb välja mitmuse partitiivi kujunemine, kuhu *de*-tunnus ei laienenud.

2.1. *de*-tunnuse kujunemine ja leviku põhjused

Mikko Korhonen (1987: 181–182) on leidnud, et läänemeresoome-eelsel perioodil väheoluline järgsilpide kaasrõhk on keele edasisel arenemisel muutunud tähtsaks: järgsilpidesse lisandusid vokaalivastandused, mis vähendasid kontrasti pearõhulise silbi ja teiste silpide vahel (Korhonen 1987: 181–182). Järgsilbi rõhu muutused olid omakorda üks astmevahelduse tekke põhjustest: rõhuta silbi järel vokaalidevaheline klusiil nõrgenes, muutus vastavaks heliliseks spirandiks ja kadus. Spirandi kadumise järel toimus aga vokaalide kokkutõmbumine ehk kontraksioon, mille järel tekkis järgsilpi pikk vokaal või diftong. (Kask 1980a: 21–22)

Mitmuse tunnuse *i* liitumisel arenesid diftongid eri sõnades erinevalt: *ä*-tüveliste sõnade mitmuse osastava lõpuvokaaliks kujunes reeglipäraselt *-i*, nt **härkiä* > *härgi*, *a*-tüveliste sõnade lõpuvokaaliks, juhul kui esimeses silbis oli *a*, *i*, *õ*, oli *oi*, mis kujunes *u*-ks, nt **lautoiä* > *laudu*. Kui esimeses silbis oli *o* või *u* ja sõna oli esmavälteline, siis tekkis *ei* kaudu *e* (**tupeiä* > *tube*). Pika esimese silbiga sõnades ja *e*-tüvelistes sõnades on mitmuse osastava lõpul *-i*, nt **poikiä* > *poegi*, **lehtiä* > *lehti*. (Kask 1980b: 79–80)

Teatud laadi sõnades langesid muutuse tagajärjel ainsuse- ja mitmusetüvi kokku. Kahesilbilistes *i*-, *ü*-, *u*- või *o*-tüvelistes sõnades tekkis tüvevokaali ja *i* liitumisel diftong *üi*, *ui* või *oi*, mis aga muutus üksikvokaaliks ning viis ulatusliku vormihomonüümia tekkimiseni, nt **juttuiä* > *juttuä* (sama vorm nii ainsuses kui ka mitmuses). (Kask 1980b: 80)

Mitmuse eristamiseks ainsusest hakkasid keeles levima erinevad analoogiamitmused:

- 1) murretes (peamiselt Võru murdes) tuli kasutusele **a-mitmus**, nt *püksata, kiva*. Paul Alvre on arvanud, et *a*-mitmuslikud vormid on tulnud *võrgale*-tüüpi vormidest, mis olid alguses ainsuslikud (*võrgole*). *kalale minema* vormi eeskujul hakati kasutama *võrgale minema* vormi, ajapikku said *a*-tüvedest mitmusetüved ja tunnus levis teistesse sõnatüüpidesse. (Alvre 1964: 76–78) Samuti peab Alvre *a*-mitmust hilistekkeliseks analoogiamuutuseks, mille Huno Rätsep aga mitmusetunnuse laia leviku põhjal kahtluse alla paneb (Rätsep 1977: 15);
- 2) mitmuse eristamise võimalus kirjakeeles oli **e-tunnuse** rakendamine, mis kujunes *ei*-tunnusest *tuba*-tüüpi sõnades, nagu *tube, munest* (Kask 1980b: 80);
- 3) levis **se-mitmus**, mis on tõenäoliselt pärit *ne*-lõpuliste sõnade mitmusevormidest, milles esinevat *se*-elementi hakati mitmusetunnuseks pidama. *se*-mitmus esineb lõunaeesti murretes, eriti Kagu-Eestis, ja on levinud kahesilbilistes noomenites, nt *majasist, rebasil* (Rätsep 1977: 26–27);
- 4) kasutati ainsusest erinevat **mitmuse astet**, nagu tugevaastmelise tüvega *e*-mitmus, näiteks sõnades *poegest, jalge peäle* 1739. aasta piiblis. *e*-mitmust peetakse *t*-mitmuse variandiks: *e*-genitiiv tekkis, kui *δ*-spirant pika esimese silbi järel kadus ning järgsilbi vokaalide koondumisel säilis *e*. *e*-mitmusega eristati ainsust ja mitmust veel Mulgi murdes ja läänemurdes, nt *linnul : linDel, lehest : lehest* (Rätsep 1977: 21–22);
- 5) põhjaeesti keeles võeti kasutusele *t*-tunnuselisest mitmuse nominatiivist algul genitiivi ja hiljem ülejäänud käänetes levinud **de-mitmus**. (Rätsep 1977: 17) *de*-tunnuse kujunemist mitmusetunnuseks ja selle laia leviku põhjusi käsitlet lähemalt selles peatükis.

Kirjakeele vanemates trükistes 16.–17. sajandil eristati konkreetsetes käänetes mitmust ainsusest artikliga: moodustati mitmusliku asesõna (nt *neist, neile* jt) ja ainsusliku noomeniga ühendid, nt *neist Apostlist, neist Laulust* Georg Mülleri jutlustes (1600–1606).

Selline mitmuse moodustuse viis oli tolle aja autoritele, kelle jaoks eesti keel oli võõrkeel, ilmselt lihtsamini mõistetav. Samuti ajendas mitmuslikku artiklit ja ainsuslikku noomenit kasutama esimene eesti keele grammatika, Heinrich Stahli „Anführung zu der Esthnischen Sprach“ (1637), kus mitmuseparadigmad olid moodustatud just sellise ühendiga. Seda, millal ja kuidas mitmuslikud noomenid põhjaeesti kirjakeeles kasutusele tulid, uurin siinse magistritöö järgmises peatükis (vt ptk 3).

Kirjakeeles hiljem kasutusele tulnud mitmusevormid olenesid aga siiski kõigepealt ka sellest, milline mitmuse tunnus võeti kasutusele kõneldud keeles. Mõned eelnevalt kirjeldatud analoogsed mitmusetunnused ei saanud laieneda kõigile sõnatüüpidele, näiteks mitmuse *a-* ja *e-*tunnuse kasutamisel võis *a-* või *e-*line türevokaal ainsuse türevokaaliga kokku langeda; samuti ei saanud erinevat mitmuse astet kasutada sõnades, kus astmevaheldus puudus. Selgemalt liitusid tüvele mitmuse lõunaeestiline *se*-tunnus ja põhjaeestiline *de*-tunnus.

de-mitmus pärineb *t*-tunnuselist nominatiivist, mis levis ainsuse genitiivi eeskujul kõigepealt mitmuse genitiivi, asendades aegamisi senised *i*-lõpulised ja ilma *n*-ita vormid. *t*-tunnus jõudis mitmuse genitiivi hilises läänemeresoome algkeeles, kui läänepoolsetes murretes hakati varasema **kaloi*-tüüpi mitmuse genitiivi asemel kasutama **kalaδen*-tüüpi vorme. See asendus toimus ainsuse ja nominatiivi suhte proportsioonianaloogial: *kala* : *kalan* = *kalat* : *kalaδen*. (Rätsep 1977: 37)

Hiljem levis **kalaδen*-tüüp läänepoolsetest murretest idapoolsetesse läänemeresoome algkeele murretesse, kus kontamineerus seal kasutatava **kaloi*-tüübiga uueks **kaloiδen*-tüübiks. *den*-lõppu oli hakatud pidama genitiivilõpuks ja see liideti *i*-lisele mitmusetüvele. **kalaδen*-tüüpi mitmuse genitiiv sai lähtekohaks soome läänemurrete, põhjaeesti murrete ja liivi keele genitiivivormide moodustamisele, **kaloiδen*-tüübi genitiiv on olnud aluseks soome idamurrete, karjala, vepsa, isuri, vadj, eesti rannikumurde ja lõunaeesti mitmuse genitiivi vormidele. Eesti kirjakeele vormid on tulnud põhjaeesti murrete mitmuse genitiivi vormidest. (Rätsep 1977: 38)

Läänemeresoome algkeele murretes levinud **kalaδen-* ja **kaloiδen-*tüüpi vormid annavad tõestust sellest, et *de(n)*-tunnust oli osades sõnatüüpides hakatud pidama mitmuse tunnuseks.

2.2. *de*-tunnuse kujunemise ja leviku optimaalsusteoreetiline analüüs

2.2.1. Keelemuutuste kirjeldamine optimaalsusteooria abil

Optimaalsusteooria (edaspidi OT) on generatiivsest grammatikast välja kasvanud formaalne keeleteooria, mille esimese versiooni esitasid 1990. aastate algul Alan Prince ja Paul Smolensky (Prince, Smolensky 2004 [1993]). Kuigi esialgu rakendati teooriat fonoloogias, hakati seda hiljem kasutama ka morfoloogia, süntaksi, semantika jt teemade uurimises. (McCarthy 2001: 1)

Nagu generatiivses grammatikas, genereeritakse ka OT-s pindvorme süvavormidest. OT grammatika koosneb leksikonist, generaatorist ja hindajast. Leksikonis on talletatud süvavormid, mis põhinevad kõigil vaadeldaval ajahetkel käibel olevatel väljundvormidel. Leksikoni süvavormist ehk sisendist genereerib generaator kõikvõimalikud väljundikandidaadid. Nende seast valib hindaja kõige parema ehk optimaalse kandidaadi. Kui väljundikandidaadid genereeritakse alati keelest sõltumata ja on universaalsed, siis optimaalne kandidaat valitakse kitsenduste põhjal, mille hierarhia on keelespetsiifiline. Kitsendusi on OT-s kaht tüüpi: ustavuskitsendused ja markeerituskitsendused. Ustavuskitsendused (ingl *faithfulness constraints*) keelavad sisendvormi muuta, näiteks kitsendus SÄILITA-/i/ kehtestab, et sisendvormi vokaal *i* peab ka väljundvormis olemas olema. Ustavuskitsendustele vastanduvad markeerituskitsendused (ingl *markedness constraints*), mis nõuavad või keelavad teatud segmentide kasutamist väljundvormides. Markeerituskitsendus on näiteks *V_{NASAALNE}, mis määrab, et vokaal ei ole nasaalne. (nt Kager 1999: 1–12; Prince, Smolensky 2004)

Kui standardses OT grammatikas valitakse iga sisendi korral üks väljund, siis tegelikus keeles esineb sageli varieerumist, nii et peaks olema võimalik valida ka mitu väljundit.

Varieerumise probleemi on püütud lahendada mitmel moel, näiteks Arto Anttila jagab kitsenduste hierarhia hulkadeks. Hulkade sees on järjekord juhuslik, hulgad ise aga muutumatus hierarhias. Paul Boersma on nähtuse selgitamiseks loonud stohhastilise OT, mille järgi omistatakse grammatika omandamise ajal igale kitsendusele kaal – mida suurem on kaal, seda olulisem kitsendus. Erinevate kaaludega kitsenduste vahel on erinev distants, mis tähendab, et mida väiksem distants kitsenduste vahel on, seda tõenäolisemalt võivad nad omavahel kohad vahetada. Andries W. Coetzee mudeli järgi järjestab hindaja kandidaadid nende headuse järgi, teatud tingimustel aga ei valita optimaalset kandidaati, vaid järjekorras teine või kolmas. Coetzee leiab, et kitsenduste hierarhias on teatud koht, millest madalamal paiknevate kitsenduste järjekord ei mõjuta optimaalse kandidaadi valikut. Kui sellest kohast kõrgemal asuvate kitsenduste põhjal optimaalset kandidaati ei valita, tekibki varieerumine. (Prillop 2011: 70–71)

Kitsenduste hierarhia ja hindaja töö esitatakse tabeli abil. Kuna väljundivalikut mõjutavaid kitsendusi on tavaliselt palju, kuvatakse tabelis vaid need, mis illustreerivad väljundikandidaatide vahelist valikut paremini. Tabelis on loogeliste sulgude vahel toodud sisendvorm, selle all samas veerus võimalikud väljundikandidaadid. Paremal veergudes tehakse märge nende kandidaatide reale, mis mingit kitsendust rikuvad, ja filtreeritakse välja optimaalne kandidaat. Näiteks kirjeldab tabel 1 keelt, kus nasaalsed vokaalid esinevad ainult nasaalide ees. Kõige olulisem on markeerituskitsendus $*V_{\text{ORAALNE}}C_{\text{NASAALNE}}$, mis keelab oraalsete vokaalide esinemise nasaalide ees. Sellest järgmine markeerituskitsendus $*V_{\text{NASAALNE}}$ ei luba nasaalsete vokaalide esinemist ülejäänud konsonantide ees. Kitsenduste hierarhias on viimane ustavuskitsendus $\text{IDENTNE}_{\text{NASAALNE}}$, mille järgi vastab väljund sellele vormile, mis on leksikonis. Kandidaat *ban* rikub kõige olulisemat kitsendust ja optimaalseks väljundikandidaadiks osutub nasaalse vokaaliga hääldatud *bān*, hoolimata sellest, et ta rikub ülejäänud kaht kitsendust.

Tabel 1. Kitsenduste tabel optimaalsusteoorias

{ban}		*V _{ORAALNE} C _{NASAALNE}	*V _{NASAALNE}	IDENTNE _{NASAALNE}
	ban	*!		
☞	bän		*	*

Keeles toimuvaid muutuseid on peetud nii kitsenduste hierarhia muutumisest sõltumatuks kui ka kitsenduste hierarhia muutumise otseseks tagajärjeks. Viimast lähenemisviisi on Young-mee Yu Cho ja Arto Anttila (1998) kirjeldanud kolmeetapilise protsessina. Esimesel etapil on kitsendus K_1 olulisem kui K_2 . Teisel etapil ei ole kitsenduste järjekord oluline, sest sellel perioodil keel varieerub. Kolmandal perioodil on muutus toimunud ja K_2 olulisem kui K_1 . (Cho, Anttila 1998)

Peale kitsenduste hierarhia võib muutuda ka leksikon. See toimub leksikoni optimeerimise tõttu: väljundvorm on sisendvormile alati võimalikult lähedane ja kui vormis toimuvad muutused, reanalüüsib kuulaja uue väljundvormi sisendvormiks. (Holt 1997: 35) Keelemuutused toimuvad etapiti, mis ei pruugi kõigil kõnelejatel samal ajal aset leida. Külli Prillop on oma doktoritöös välja toonud neli keelemuutuste etappi, kus kitsenduste hierarhia muutumise tagajärjel muutuvad kõigepealt väljundvormid ja lõpuks ka see vorm, mis talletatakse leksikonis (vt tabel 2). Kitsenduste hierarhias võistlevad omavahel ustavuskitsendus SÄILITA-μ, mille järgi peab igal sisendi mooral¹ olema vaste ka väljundis, ja markeerituskitsendus *VV, mis keelab väljundis kaks järjestikust vokaali. (Prillop 2011: 85)

Esimene etapp võib olla juhuslik foneetiline varieerumine, kus ei leksikon ega hierarhia pole muutunud (märk > näitab, et ustavuskitsendus SÄILITA-μ on kitsendusest *VV hierarhias eespool). Keelemuutuse teises etapis loob uus kõnelejate põlvkond varieeruva grammatika, mis on kooskõlas eelmise põlvkonna foneetilise varieerumisega, st et väljund võib olla nii CVV kui ka CV, tabelis tähistatakse seda komaga. Kui üks keelendivariant on

¹ Moora on lühikese silbi kestusele vastav prosoodiline ühik.

teisest märgatavalt sagedasemaks muutunud, ei ole järgmise põlvkonna kõnes enam varieerumist (vt 3. etapp). Hierarhia on muutunud, aga vana vorm võib leksikonis siiski alles olla, mis hiljemalt järgmises etapis muutub. Kui muutus toimub vaid osades paradigma liikmetes ja muutunud vorm on leksikoni vormist tuletatav, võib leksikon jääda ka restruktureerimata. (Prillop 2011: 85–86)

Tabel 2. Keelemuutuste etapid (Prillop 2011: 86)

Etapp	Sisend	Väljund	Hierarhia	Leksikon
1.	CVV	CVV (~ CV)	SÄILITA- μ > *VV	/CVV/
2.	CVV ~ CV	CVV ~ CV	SÄILITA- μ , *VV	/CVV/
3.	CVV ~ CV	CV	*VV > SÄILITA- μ	/CVV/
4.	CV	CV	*VV > SÄILITA- μ	/CV/

Ühes sõnavormis toimuv analoogiatasandus ehk morfeemivariantide kadumine võib laieneda kogu sõna muutevormistikule – sel juhul toimub paradigmatasandus. Paradigmatasanduse levinud näide on ladina keele *honor* : *honoris* tüüpi noomenid, kus obliikvakäänetes oli rotatsismi mõjul *s ~ r* vaheldus juba toimunud ja kus teatud aja jooksul asendus *s* *r*-iga kõigis paradigma vormides, nt *hono:s* > *honor*. Michael Kenstowicz (1997) on seda tüüpi analoogiatasanduste kirjeldamiseks võtnud kasutusele paradigmaühtsuse kitsenduse UE (ingl *Uniformity Exponence*), mis avaldab survet vormierandite kaotamisele paradigmas.

Kenstowiczi kitsendust on kasutanud Adam Albright (2004: 2), kes kirjeldab *hono:s* > *honor* analoogiatasanduse toimumise ühte varianti kahes etapis. Esimeses etapis on vokaalidevahelist *s*-i (*VsV) keelav kitsendus olulisem kui ustavuskitsendus FAITH-/s/ (ee k SÄILITA-/s/), mille järgi peab sisendi *s* olema ka väljundis. Kuna FAITH-/s/ kitsendus on paradigmaühtsuse kitsendusest (UE(*s ~ r*)) eespool, säilib paradigmas *s ~ r* vaheldus.

Paradigmatasanduse teises etapis on UE(*s ~ r*) kitsendus tõstetud ustavuskitsendusest FAITH-/s/ ettepoole, misjärel on sobivad nominatiivikandidaadid *hono:r* ja *honor*. Kuna variant *hono:r* rikub ladina keeles olulist kitsendust sõnalõpulise *o:r* vastu, jäävad järele paradigmapariandid *honor : hono:r-is* ja *honor : honor-is*. Nendest osutub sobivaks esimene variant, kus obliikvakäänetes jääb pikk vokaal alles, sest see rikub vähem ustavuskitsendust FAITH-/V:/ (ee k SÄILITA-/V:/). (Albright 2004: 2–3)

2.2.2. Põhjaeesti grammatika enne de-mitmuse üldistumist

t-tunnuseline mitmus levis nominatiivist genitiivi juba läänemeresoome algkeeles, aga genitiivist edasi teistesse käänetes alles pärast *n*-i kadu sõna lõpust põhjaeesti keeles (Rätsep 1977: 18). Algselt toimis *den*-lõpulisel mitmuse genitiivis *e* sidevokaalina, mille abil liideti ainsuse genitiivi lõpp *n* mitmuse nominatiivile (Rätsep 1977: 37). See tähendab, et *e* ei olnud sel etapil ühegi tunnuse osa, vaid element, mille abil välditi keele struktuurile ebasobivaid vorme. Ilma vahevokaalita oleks näiteks sõnas *kala* *n*-tunnuselise genitiivi mitmuse nominatiivile liitumisel väljund *kaladn*. Nagu peatükis 2.2.1 selgitatud, konstrueerib iga põlvkond väljundvormide põhjal uue grammatika (leiab leksikoni üksused ja sobiva kitsenduste hierarhia). Kirjeldan seda protsessi sõnade *kala* ja *järv* vormide näitel:

	Sg	Pl	Sg	Pl
Nom	<i>kala</i>	<i>kalad</i>	<i>järv</i>	<i>järved</i>
Gen	<i>kala</i>	<i>kalade</i>	<i>järve</i>	<i>järvede</i>
In	<i>kalas</i>	<i>kalus</i>	<i>järves</i>	<i>järvis</i>

Pika esisilbiga sõnade nominatiivi ja genitiivi ainsust ja mitmust võrreldes selgub üsna selge vormimoodustumuster: genitiivis lisandub nominatiivi vormile vokaal (antud juhul *-e*). Seda vokaali võibki pidada genitiivi tunnuseks, kui oletada, et iga tüve puhul on leksikonis info selle kohta, milline vokaal ainsuse genitiivis lisandub. See tähendab, et

mitmuse tunnus on *d* ja *de*-tunnust tervikuna mitmuse tunnuseks pidada ei ole sel etapil selget põhjust.

Kui välja jätta astmevaheldusega seotud tüvevariandi valiku probleemid, saab mitmusevormi valikut OT abil sel etapil üpris lihtsalt selgitada. Leksikonis ei ole vaja säilitada infot, milliste mitmusevormide puhul kasutada ainsuse tüve ja milliste vormide puhul mitmuse tüve, sest selle valiku teeb kitsenduste hierarhia.

See tähendab, et näiteks mitmuse omastava käände tunnuse valikul on leksikonis nii ainsuse kui ka mitmuse tüvi ning kitsenduste hierarhia määrab tüvevaliku ja selle, kuidas genitiivi tunnus tüvele liitub. Kitsenduste hierarhias on ustavuskitsendus RASKERÕHULINE, mis keelab pika vokaali või diftongiga rõhuta silbid; kitsendus SILBIALG, mille järgi peab silbil olema silbialgus (peab algama konsonandi või konsonantühendiga). Markeerituskitsendus *TOPELTMARKEERIMINE keelab ühe tunnuse väljendamiseks kasutada mitut morfi, näiteks on väljundikandidaadis *kalude* mitmuse tunnus topelt markeeritud (mitmuse tüvi + *d*-tunnus).

Tabelis on loogelistes sulgudes morfeemid, alaindeksis morfeemi tähendus. Punktid märgivad silbipiire.

RASKERÕHULINE Kui silp on raske, siis on ta ka rõhuline (Kager 1999).

SILBIALG Silbil on silbialgus (Prince, Smolensky 2004: 105–107).

*TOPELTMARKEERIMINE Üht tunnust ei markeerita rohkem kui ühe morfiga.

Tabel 3. Mitmuse omastav kääne põhjaeesti keeles

	{kala, kalu _{pl} } + {d _{pl} } + {e _{Gen} }	*TOPELT MARKEERIMINE	RASKE RÕHULINE	SILBIALG
☞	ka.la.d _{pl} e _{Gen}			
	ka.lu _{pl} .d _{pl} e _{Gen}	*!		
	ka.lu _{pl} e _{Gen}		*!	
	ka.lu _{pl} .e _{Gen}			*!

Kuna mitmuse genitiivi tunnuse valikul ei ole nende kitsenduste omavaheline järjestus oluline, eraldab kitsenduste veerge katkendjoon. Optimaalne väljundikandidaat on sel etapil vorm *kalade*.

Mitmuse seesütleva käände vormi valikul on kitsenduste hierarhias olulised ustavuskitsendus EILISA-V, mis keelab väljundisse vokaale lisamast, ja *KOMPLEKSNE, mis takistab silbi servades mitmest konsonandist koosnevad järjendid (nagu tabelis 4 kandidaat *ka.lads*).

EILISA-V Igal väljundi vokaalil on vaste sisendis (McCarthy, Prince 1999).

*KOMPLEKSNE Silbi servas on maksimaalselt üks konsonant (Prince, Smolensky 2004: 94–97).

Tabel 4. Mitmuse seesütlev kääne põhjaeesti keeles enne *de*-mitmuse üldistumist

	$\{\text{kala, kalu}_{p1}\} + \{\text{d}_{p1}\} + \{\text{s}_{1n}\}$	*TOPELT MARKEERIMINE	EILISA-V	RASKE RÕHULINE	SILBIALG	*KOMPLEKSNE
	ka.lad _{p1} s _{1n}					*
	ka.la.d _{p1} es _{1n}		*!			
	ka.lu _{p1} .d _{p1} es _{1n}	*!	*			
☞	ka.lu _{p1} s _{1n}					

Kuna sel etapil võib mitmuse tunnuseks pidada *d-d*, rikub kandidaat *kalades* kitsendust EILISA-V, ja optimaalne väljundikandidaat on tüvemitmuslik *kalus*.

Osades sõnades esineb ka *i*-tunnuseline mitmus. Spirandi või *h* kao tagajärjel tekkis järgsilpi diftong, millest osades sõnades säilis keele edasiste arengute tõttu vaid üks vokaal (vt ptk 2.1, lk 13), mõnes sõnatüübis diftong säilis. *i*-lõpulised diftongid tekkisid, kui varem spirandile või *h*-le liitunud mitmuse tunnus *i* liitus nüüd türevokaalile ja moodustusid diftongid *ai*, *ei* ja *ui*. Sellised diftongid esinevad tänapäevani mitmuse partitiivis ja *i*-mitmuse vormides, nt **varpah+i+sta* > *varbaist*, **lampah+i+lla* > *lambail*. (Kask 1980b: 70–71) Struktuurist tulenevalt võiks esmapilgul olla võimalik ka samasugune mitmusemoodustus nagu sõnas *kala*: näiteks vormid *lambadele* või *valgede*. *i*-tunnuselise

mitmuse moodustamist ja sobivust mõjutab ajalooline rõhusüsteem, mille kirjeldamine oleks aga siinse töö jaoks liiga mahukas. Samuti pole see otseselt seotud *de*-mitmuse leviku probleematikaga.

i-tunnuselise väljundikandidaadi lisamisel eelmisesse tabelisse (vt tabelid 4 ja 5) tulebki ilmsiks kitsenduse RASKERÕHULINE tähtsus: kandidaat *kalais* rikub kitsendust RASKERÕHULINE, mis keelab diftongiga rõhutud silbid, ja optimaalne kandidaat on jätkuvalt tüvemitmuslik *kalus*.

Tabel 5. Mitmuse seesütlev kääne põhjaceesti keeles enne *de*-mitmuse üldistumist

	{kala, kalu _{p1} } + {i _{p1} , d _{p1} } + {s _{in} }	*TOPELT MARKEERIMINE	EiLISA-V	RASKE RÕHULINE	SILBIALG	*KOMPLEKSNE
	ka.lad _{p1} s _{in}					*!
	ka.la.d _{p1} es _{in}		*!			
	ka.lu _{p1} .d _{p1} es _{in}	*!	*			
☞	ka.lu _{p1} s _{in}					
	ka.la.i _{p1} s _{in}				*!	
	ka.lai _{p1} s _{in}			*!		

2.2.2. *de*-tunnuse teke kui leksikoni ümberstruktureerimine

Kui näiteks *järv* : *järve* : *'järve* tüüpi sõnadel lisandub omastavas käändes nähtava tunnuseks vokaal *e*, siis on keeles hulk sõnu, sealhulgas eelmises alapeatükis käsitletud *kala*, kus abstraktsetes käänetes valitseb vormihomonüümia ja genitiivil ei ole nähtavat tunnust. Kui vormis ei saa tunnust tüvest eraldada, võib oletada, et vähemalt mingi osa keelt omandavatest lastest konstrueerivad grammatika, kus genitiivil ei olegi tunnust ja konsonandiga lõppevate sõnade puhul väljendab genitiivi nominatiivist erinev, vokaaliga lõppev tüvevariant. Sellistes sõnades on ainsuses genitiivi tüvi vokaali võrra pikem kui nominatiivi tüvi (*järv* : *järve*) ja ka mitmuses on genitiivi tunnus vokaali võrra pikem (*järved* : *järvede*). Sellise struktuuriga grammatika oleks oodatav ka seetõttu, et pärast *n*-i kadu ja järgsilbi geminaatide lühenemist ei olnud sõna nõrga- või tugevaastmelise tüvevariandi valik enam sõna häälikulisest struktuurist tuletatav. See tähendab, et

astmevahelduslike sõnade puhul pidi tüvevariandi valik olema määratud leksikonis. Kui leksikonis on mitmuse genitiiv tunnusetä $\{\emptyset_{\text{Gen}}\}$ ja mitmuse tunnus *de* (vrdl eelmises alapeatükis, kus mitmuse tunnus on *d* ja genitiivi tunnus vokaal), siis muutub sõna *kala* mitmuse omastava käände vormi valiku tulemus.

Kui genitiiv on tunnusetä, siis peab käändevormi tähendust kandma mõni muu leksikoni element. Samal ajal on hierarhias kitsendus EILISA-TÄHENDUS(TÜVI), mille järgi võib tüvimorfeemil olla ainult sama tähendus mis sisendis. Seda kitsendust rikub kandidaat *kalu*, mis rikub kitsendust kaks korda: vorm *kalu* kannab peale tüve tähenduse veel genitiivi tähendust. Kuna vorm *kalade* rikub kitsendust vähem, ongi see optimaalne kandidaat.

EILISA-TÄHENDUS(TÜVI)   Tüvimorfeemil on väljundis samad tähendused mis sisendis.

Tabel 6. Mitmuse omastav kääne pärast leksikoni ümberstruktureerimist

	$\{\text{kala}, \text{kalu}_{\text{Pl}}\} + \{\text{de}_{\text{Pl}}\} + \{\emptyset_{\text{Gen}}\}$	*TOPELT MARKEERIMINE	RASKE RÕHULINE	SILBIALG	EILISA-TÄHENDUS(TÜVI)
☞	ka.la.de _{PlGen}				
	ka.lu _{Pl} .de _{PlGen}	*!			
	ka.lu _{PlGen}				*!

Mitmuse seesütleva käände vormi valikul ei riku kandidaat *kalades de*-tunnuselise mitmuse liitumisel tüvele enam EILISA-V kitsendust ja saab tüvemitmusliku vormi *kalus* kõrval samuti sobivaks väljundvormiks – vormivalikusse tekib varieerumine (varieerumise käsitlust OT-s kirjeldasin alapeatükis 2.2.1). Ühe või teise variandi eelistamine sõltub sel etapil kitsenduste hierarhias ebaolulisel kohal olevatest kitsendustest, mille omavaheline järjestus ei pruugi olla määratud, näiteks SILPTAKTIS eelistaks kahesilbilist vormi, paradigma allomorfiat keelav markeerituskitsendus PÜ aga kolmesilbilist (selle kitsenduse kohta kirjutasin lähemalt alapeatükis 2.2.1).

Tabel 7. Mitmuse seesütlev kääne pärast leksikoni ümberstruktureerimist

	{kala, kalu _{pI} } + {de _{pI} } + {s _{In} }	*TOPELT MARKEERIMINE	RASKE RÕHULINE	SILBIALG
☞	ka.la.de _{pI} s _{In}			
	ka.lu _{pI} .de _{pI} s _{In}	*!		
☞	ka.lu _{pI} s _{In}			

Keele edasistes etappides muutub paradigmaühtsuse saavutamine järjest olulisemaks, mis tähendab, et kitsenduste hierarhias muutus omakorda olulisemaks paradigmas vokaalmitmuse või *de*-mitmuse allomorfiat keelav kitsendus PÜ(V ~ de). Samas rikuvad tüvede paradigmaühtsuse kitsendust astmevahelduslikud sõnad. Kuna pärast *n*-i kadu sõna lõpust ei olnud astmevaheldus sõnade häälikulisest struktuurist enam tuletatav, siis pidi olema leksikonis määratud, millisele tüvele milline tunnus liitub. See võib selgitada ka seda, miks *de*-mitmuse tulek ei ole järginud kõiki keelemuutuse etappe (vt tabel 2), st miks on leksikonis tüvevariandid säilinud (vrld keelemuutuse viimase etapiga, kus toimub leksikoni ümberstruktureerimine).

Sõnades, kus *de*-mitmus tuli kasutusele paralleelselt *i*-mitmuslike vormidega, määras ühe või teise variandi valiku samuti allomorfiat keelav kitsendus. Näiteks sõna *aasta* mitmuse seesütlevas käändes osutub optimaalseks kandidaadiks *de*-tunnusega mitmusevariant, sest vorm *aastais* rikub paradigmaühtsuse kitsendust. Peale selle kitsenduse ei näi olevat aga muid põhjuseid, miks *aastais* ei võiks optimaalne väljundikandidaat. Kuna selles töös vaadeldakse *de*-mitmuse ja vokaalmitmuse valikut, siis on ka siit tabelist jäänud välja *de*-tunnuse allomorfide analüüs.

Tabel 8. Mitmuse tunnuse valik sõnas *aasta*

	{aasta} + {V _{pl} , de _{pl} } + {s _{ln} }	*TOPELT MARKEERIMINE	RASKE RÕHULINE	PÜ(V ~ de)	SILBIALG	*KOMPLEKSNE
	aas.ta _i pl _i s _{ln}			*!		
	aas.tat.te _{pl} i _i pl _i s _{ln}	*!				
☞	aas.tat.te _{pl} s _{ln}					
	aas.ta _i pl _i te _{pl} s _{ln}	*!				

2.3. Järeldused

de-mitmuse levik mitmuse genitiivist ülejäänud käänetesse alates illatiivist sai võimalikuks pärast seda, kui genitiivi tunnus *n* oli sõna lõpust kadunud ja *den*-lõpu sidevokaal *e* liitus mitmuse tunnusele *d*. Kui oletada, et alguses oli mitmuse tunnus *d* ja genitiivi tunnus tüvele liituv vokaal, ja et *d*-tunnuseline mitmus sai genitiivist teistesse käänetesse levida seetõttu, et leksikonis toimunud muutuste tõttu struktureeriti *d*-tunnuseline mitmus üle *de*-mitmuseks ja genitiivi nähtav tunnus kadus (vrđl tabelid 3 ja 6), näib, et *de*-mitmuse levik teistesse käänetesse on alguse saanud muutusest leksikonis, mitte hierarhias, nagu on keelemuutused toimunud tavaliselt (vt keelemuutuste etapid tabel 2). See tähendab, et kui enamasti on leksikoni ümberstruktureerimine keelemuutuse viimane etapp, siis *de*-mitmuse leviku puhul on vastupidi: hierarhia tipus olevate kitsenduste järjekord ei muutunud (kõige olulisem oli jätkuvalt topeltmarkeerimist keelav kitsendus), aga leksikonis toimunud *d*-tunnuselise mitmuse *de*-mitmuseks ümberstruktureerimise tõttu tekkis mitu väljundivarianti: tüvemitmuslik *kalus* ja *de*-mitmuslik *kalades*. See, kumba varianti parajasti eelistati, olenes tol etapil vähem olulisel kohal olevatest kitsendustest, mille järjekord varieerus.

Keele hilisemates etappides tõusis allomorfiat keelav kitsendus hierarhias olulisemale kohale ja *de*-tunnuseline mitmusevorm levis mitmuse genitiivi eeskujul ka teistesse käänetesse. See aga ei tähenda, et allomorfiat keelav kitsendus oli tingimata tüvevariantide

vähendamise põhjus. Seda juba seetõttu, et vokaalmitmusliku partitiivi ja astmevahelduslike sõnade käänete moodustamiseks pidi vokaaltüvi leksikonis säilima.

Kokkuvõttes võib järeldada, et kuigi keeles toimunud häälikulised ja morfoloogilised muutused tekitasid vajaduse uue mitmusetunnuse järele, oleks *de*-mitmus genitiivist konkreetsetesse käänetes levinud ka siis, kui vokaalmitmuslike vormide moodustamine ei oleks probleeme tekitanud.

Pärast ülejäänud käänetes levimist on tõenäoline, et *de*-mitmus muutus üldiseks tunnuseks väga sagedase käände, *de*-tunnuselise mitmuse genitiivi eeskujul. Millistes konkreetsetes käänetes hakati kirjakeeles *de*-mitmust ja üldse mitmusevorme kasutama kõige enne ja millistes hiljem, vaatlen 17. ja 18. sajandi põhjakeestikeelsete tekstide põhjal järgmises peatükis.

3. 17. JA 18. SAJANDI PÕHJAEESTIKEELSETES TEKSTIDES LEIDUVATE MITMUSEVORMIDE ANALÜÜS

de-mitmuse levimine genitiivist teistesse käänetesse toimus ajavahemikus, mis vana kirjakeele uurija Heli Laanekase periodiseeringu järgi jääb eesti kirjakeele ajaloo teise perioodi (17. sajandi algusest kuni Uue Testamendi tartukeelse tõlke ilmumiseni 1686. aastal) (Laanekask 2004: 19). Sellest ajast pärit põhjaeestikeelses kirjasõnas on näha muudki eesti keeles toimunud muutused: sõna sees ja lõpus nõrgenes tugev sulghäälik (*körgke* > *körge*), labiaalvokaali kõrvalt kadus *v* (*auwo* > *auo*), osa *i*-lisi kaksiktäishäälikuid alanes *e*-liseks (*taiwas* > *taewas*), kaasaütleva käände kujunemine jõudis lõpule (*armo kahs* > *armo kah* > *armoga*) ning keskvõrde tunnusest kadus sõna seest *b* (*surembad* > *suremad*, aga *suremb*). Lisaks lakkas pöördumast eitussõna ning käskiva kõneviisi mitmuse 2. ja 3. pöördest kadus *t* (*moistket* > *moistke*). (ENE 1987: 212)

Enne 17. sajandit olid eesti kirjakeeles kujunenud põhimõtted enamjaolt juhuslikud ja varieeruvad, puudusid vahendid paljude mõistete ja nähtuste tähistamiseks. Kõnekas on ka see, et tol ajal ei olnud saksa kirjakeel, millele eesti keele kujundajad suuresti toetusid, veel isegi välja kujunenud, ning selle varieerumine avaldas mõju ka siinsele keelekujule. 17. sajandi keskpaigaks oli saksa keele ortograafia arengutendentside tõttu lihtsustumas ja ühtlustumas ka eesti keele kirjpilt. Sajandi keskpaiga autorite keelekasutus ei erinenud üksteisest enam nii palju, kui seda olid teinud erinevate autorite varem kirjutatud tekstid. (Lill 1988: 7–9, 15, 17)

3.1. Mitmusemoodustus vanemates põhjaestikeelsetes grammatikates

1637. aastal ilmus põhjaestikeelse pastori ja keelemehe Heinrich Stahli sulest esimene eesti keeleõpetus ja sõnaraamat „Anführung zu der Esthnischen Sprach“. Stahli grammatikas on muu hulgas käsitletud noomenite mitmusevormide moodustamist, seal esitatud noomeniparadigma järgi tuleb mitmust eesti keele kohakäänetes edasi anda mitmusliku artikli ja ainsusliku noomeniga (vt tabel 9).

Tabel 9. Noomeni käänamistabel Stahli grammatikas (Stahl 1637: 24–25)

Declinatio Nominis		
Singularis		Pluralis
N(om.)	se Innimenne	needt Innimesset
G(en.)	sest Innimessest	nende Innimessede
D(at.)	sel Innimessel	neile Innimesselle
A(cc.)	se Innimesse	needt Innimesset
V(oc.)	O se Innimenne	O needt Innimesset
A(bl.)	sest Innimessest	neist Innimessest
	selt Innimesselt	neilt Innimesselt

Mitmuse tunnus on paradigmas nimetaval ja omastaval käändel (samuti vokatiivil ja akusatiivil, mis langevad kokku nominatiiviga). Konkreetsetest käänetest on Stahl koos artikliga moodustanud seestütleva, alaleütleva ja alaltütleva käände.

Stahli esitatud mitmuse- ja teised keelereeglid koos keelekasutusega Stahli teistes teostes mõjutasid järgnevate kirjameeste keelekasutust veel 17. sajandi lõpulgi (Kask 1970: 47). Näiteks 1660. aastal ilmunud Heinrich Gösekeni grammatikas „Manuductio ad Linguam Oesthonicam: Anführung zu Öhstnischen Sprache“ noomeni mitmuseparadigmade näiteid toodud ei ole, ent on pakutud mitmusevormide lõpud, mis on samasugused nagu Stahli paradigmades (Kingisepp jt 2010: 161).

1680.–1690. aastatel alustati teadlikku rahvakeelele lähenemist ja kirjakeele ortograafilist ühtlustamist, kujunes välja vana kirjaviis ja ilmus esimene täispiibel. Heli Laanekask loeb

need sündmused eesti kirjakeele ajaloo teise perioodi lõpuks ja kolmanda perioodi alguseks. (Laanekask 2004: 27).

17. sajandi lõpuaastatel tegi uuendusettepanekuid ja võttis kasutusele uue häälimismeetodi Bengt Gottfried Forselius, kes tutvustas neid ettepanekuid ka Eesti- ja Liivimaa vaimulike ühistel piiblitõlkekonverentsidel 1686. aastal Liepas ja 1687. aastal Pilistveres. (Laanekask 2004: 27) Nii piiblikonverentsidel kui ka üldse 17. sajandi lõpukümnenditel peeti arvukalt keelevaidlusi eesti kirjakeele – enamasti tallinna keele – arengu ja ühtlustamise üle (Tafenau 2011: 131–132). Põhilised grammatikaküsimused puudutasid isikunimede kirjutamist, eituse ja keelu väljendamist, infinitiivi kasutamist, ning arvsõnale järgneva nimisõna arvu ja käänet. (Tafenau 2011: 137–139) Uuendusmeelsed seisukohad on esitatud Johann Hornungi ja teiste keeleteadlaste ühistööna 1693. aastal ilmunud ladinakeelses „Grammatica Esthonica“, mis annab varasemate grammatikatega võrreldes põhjakeele keele vormiõpetusest palju põhjalikuma ülevaate, sh on käsitletud vältevaheldust, akusatiivi nime all osastavat käänet ja kirjeldatud *de*- ja vokaalmitmuse esinemist sõnatüüpides. (Kask 1970: 69–70)

Mitmuseparadigmade moodustamisel toob Hornung osades sõnades hulgaliselt paralleelvorme, nt sõna *jumal* käändeparadigmas on mitmust üldiselt edasi antud vokaalmitmusega (paralleelselt nii tüvemitmuslikud kui ka *i*-mitmuslikud vormid, näiteks ablatiivis variandid *Jummalist* ~ *Jummalust* ~ *Jummaluist* ja *Jummaluid*). *de*-tunnuseline mitmusevorm esineb genitiivis ja paralleelvormina allatiivis, kusjuures selles käändes soovitatakse *de*-tunnuselist mitmust vokaaltüvele eelistada. Ülejäänud kohakäänetes *de*-tunnuselist paralleelvormi ei ole antud. (Hornung 1693: 12–13)

Sõna *inimene* mitmusevorme on „Grammatica Esthonica“ käänatud *de*-tunnuselistena (vt tabel 10). Võrreldes Stahli noomenitabeliga, on siin ära jäetud kõik artiklid, samuti vokatiiv, ümber on struktureeritud akusatiivi kääne, mis nüüd kannab partitiivi tähendust. Huvitav on, et kuigi Hornung toob palju paralleelvorme, ei ole ta vokaalmitmusliku partitiivivormi kõrvale lisanud *de*-mitmuslikku. See annab tunnistust sellest, et mitmuse partitiivi on ka saksakeelsed autorid tunnetanud vaid vokaalmitmuslikuna. Mitmuse

genitiivist on kadunud tüvevokaal: *Innimeste* (Stahlil *Innimessede*, vt tabel 9). Kohakäänetest moodustab Hornung seestütleva ja alaleütleva käände.

Tabel 10. Noomeni käänamistabel „Grammatica Esthonicas“ (1693: 17)

Declina <i>Innimenne</i> vel <i>Inniminne</i>		
Singularis		Pluralis
N.	Innimenne	Innimessed
G.	Innimesse	Innimeste
D.	Innimesselle	Innimestele
Acc.	Innimest	Innimessi
Abl.	Innimessest	Innimestest

Järgmine oluline grammatika, milles toodud õpetusi on järgitud ka 1739. aasta piibli koostamisel, on Anton Thor Helle koostatud „Kurtzgefaszte Anweisung zur Ehstnischen Sprache“, mis ilmus 1732. aastal. Teistest erinevalt on selle grammatika esimene keel eesti keel. Arnold Kask on täheldanud, et selles grammatikas on püüeldud võimalikult ühtlase keele suunas ja paralleelvorme, nagu Hornungi grammatikas, toodud ei ole (Kask 1970: 91). Sama ei paista kehtivat aga mitmusemoodustamise õpetuses, kus Thor Helle toob paljudes paradigmades *de*-mitmuslike vormide kõrval ka vokaalmitmuslikud variandid, nt sõna *jumal* käändamisel toob ta ablatiivi nimetuse all paralleelvormid nii elatiivis (*Jummalattest* ~ *Jummalaist* ~ *Jummalist*) kui ka ablatiivis (*Jummalatelt* ~ *Jummalailt* ~ *Jummalilt*). Peale selle mainib läänemurdelise taustaga Thor Helle võimaliku paralleelvariandina *a*-mitmust, nt sõna *kivi* mitmuse seestütlevas käändes *kiwwast* (~ *kiwwidest*). Samuti peab ta õigeks, et Põhja-Eesti eri paigus võidakse sõnu erinevalt hääldada. (Helle 1732: 12–20)

Mitmusemoodustust on Thor Helle kirjeldanud sõnatüüpide kaupa, nentides, et konkreetsed käänded moodustatakse kas mitmuse genitiivist või akusatiivist (partitiivist). Sõna *inimene* mitmuseparadigmas esitab Thor Helle ablatiivis nii vokaalmitmusliku *innimessist* kui ka *de*-tunnuselise *innimestest*. Ülejäänud käänetes on ta andnud ainult *de*-mitmusliku vormi. (Helle 1732: 12–14)

3.2. Varasemad käsitlused *de*-mitmuse kasutusest vanas kirjakeeles

Valve-Liivi Kingisepp ja teised TÜ vana kirjakeele uurimisrühma uurijad on kirjakeele vanima perioodi ehk 13.–16. sajandi eestikeelseid tekste vaadeldes leidnud, et kõige vanemates tekstides esineb noomeni mitmusevorme rohkem abstraktsetes käänetes, teistes käänetes vaid mõnel üksikul juhul ja nendestki on osa ilma vormilise mitmuse tunnusega. Wanradti-Koelli katekismuses (1535) esinevad sõnavormid *neys* ‘nendes’, *ennyst* ‘enestest’, *sullastele* ‘sulastele’ ja *lapsedel* ‘lastel’, Völckeri kirjutistes (1585) *pattust* ‘pattudest’, Awerbachil (1589) *inimisselle* ‘inimestele’ ja *keickelle* ‘kõikidele’. (Kingisepp jt 1997: 92–92)

Vanemate tekstide mitmusevorme on uurinud ka Huno Rätsep, kes leiab, et *de*-mitmuse eelistamine jõudis põhjaeesti kirjakeelde 17. sajandil. Konkreetsetes käänetes esineb *de*-mitmust siiski vähe, peamiselt anti neid käändeid edasi kaassõnaühenditega. (Rätsep 1977: 18–19) Oli autoreid, kes veel 17. sajandi keskelgi kasutasid *de*-mitmuse asemel vokaalmitmust, kuigi ka neid vorme leidis vähe – mitmust väljendati ainsusevormi ja artikli funktsioonis asesõnaga. Sellised ühendid on 1637. aastal ilmunud autoriteetses Stahli grammatikas antud mitmuseparadigmades (vt tabel 9). 18. sajandi alguspoolel ilmunud Uues Testamendis (1715) ja 1739. aasta piiblis on *de*-mitmus eelistatud mitmuse moodustamise viis (Rätsep 18–20).

3.3. Mitmuse väljendamine ja mitmusevormide valik vanas kirjakeeles

3.3.1. Materjal ja metoodika

Magistritöös analüüsin 17. ja 18. sajandil ilmunud põhjaeestikeelseid tekste. 17. sajandi tekste võrdlen 1715. aastal ilmunud põhjaeesti keeles kirjutatud Uue Testamendi „Meie Jssanda Jesusse Kristusse Uus Testament“ (edaspidi UT) ja 1739. aastal avaldatud, samuti põhjaeestikeelse piibliga. Analüüsitavaid tekste on kokku viis: Georg Mülleri jutlused (1600–1606), Heinrich Stahli „Hand- und Haußbuchi“ I–IV osa (1632–1638), Christoph Blume teosed (1662 ja 1667) ning Uue Testamendi (1715) ja „Piibli Ramatu“ (1739)

katkendid. Kõik tekstid on kättesaadavad Tartu Ülikooli eesti vana kirjakeele korpuses <http://www.murre.ut.ee/vakkur/> (edaspidi VAKK). Materjali maht erineb autoriti kohati mitmekordselt (vt tabel 11), Stahli ja Blume tekstide sõnade arvu sisse on arvestatud ka saksakeelne paralleeltekst (VAKK). Analüüsisosas kasutatud näited lõppevad viitega autori tekstile ja leheküljenumbrile, Uue Testamendi ja piibli näiteid viitan nimeliselt teksti osale, selle peatükile ja reale, nt viide (UT 1715, Mt 3-14) viitab 1715. aasta Uue Testamendi Matteuse evangeeliumi 3. peatüki 14. reale.

UT ja täispiibli analüüsitud tekstikatkendid kattuvad kohati: piiblitekstide valimis on Matteuse evangeeliumi 16 esimest peatükki ning Jaakobuse kirja 2 esimest peatükki. Kattuvate tekstiosade mitmusekasutust analüüsin alapeatükis 3.3.5.

Tabel 11. Analüüsitud tekstide maht autori kohta (VAKK)

Autor	Sõnade arv
Georg Müller	121 309
Heinrich Stahl	231 571
Christoph Blume	49 761
Uus Testament	118 545
„Piibli Ramat“	159 256

Tallinnas sündinud ja hiljem seal vaimulikuna töötanud Georg Müllerilt pärinevad ajavahemikus 1600–1606 peetud 39 jutlust, mida on ühtekokku umbes 400 lehekülge. Jutluste väga suur väärtus on see, et need ei ole saksa või ladina keelest tõlgitud, vaid originaaltekstid. (Kask 1970: 34) Siin töös olen analüüsinud kõikides Mülleri jutlustes esinevaid mitmusevorme.

Samuti Tallinnast pärit ja elu jooksul erinevates Põhja-Eesti paikades pastorina tegutsenud Heinrich Stahli peetakse 17. sajandi esimese poole üheks silmapaistvamaks keelemnõuks, kes peale esimese eesti keele grammatika (vt lk 29) andis välja ka mitu vaimulikku teost, mille seas ka kiriklik käsi- ja koduraamat „Hand- und Haußbuch“, mis ilmus saksa-eesti

paralleeltekstina neljas osas aastatel 1632–1638. Raamat on oma aja kohta tõeliselt mahukas, sisaldades kokku ligi 1000 lehekülge. (Kask 1970: 38)

Saksamaal sündinud, Tallinnas õppinud ja kuni surmani Hageris pastorina töötanud Christoph Blumelt pärineb neli eesti keelde tõlgitud usukombeid käsitlevat raamatut (Tering 1988: 106–107). Siin töös olen analüüsinud kaht vaimulikku tõlketeost: 1662. aastal ilmunud raamatut „Kleines Corpus Doctrinae“ ning 1667. aastal avaldatud teost „Geistliche Seelen-Ergötzung“.

Ajaliselt järgmine analüüsi võetud tekst on 1715. aastal ilmunud „Meie Jssanda Jesusse Kristusse Uus Testament“, mille tõlkimist alustati juba 1640. aastatel, avaldamiseni jõudis vaimulik tekst aga alles 1715. aastal. Uus Testament valmis Stockholmi käsikirja (1705) põhjal, parandusi ja muudatusi tegi teksti Heinrich Gutsleffi toimkond. (Kask 1970: 72) Töösse on võetud need osad, mis olid üleval Tartu Ülikooli vana kirjakeele korpuses ajavahemikus 03.2014–05.2014.

Viimane tekst, mida siin töös analüüsin, on 1739. aastal ilmunud esimene põhjaeestikeelne täispiibel „Piibli Ramat“. Piibel tõlgiti ja toimetati 18. sajandi alguse ühe mõjukama keelemehe Anton Thor Helle eestvedamisel ja tema 1732. aastal ilmunud eesti keele käsiraamatu „Kurtzgefaszte Anweisung zur Ehstnischen Sprache“ seisukohtade järgi. (Kask 1970: 90–93) Piibli keelekasutusest sai kirjakeele norm pea sajaks järgneva aastaks. (Helle 1732: 1)

Konkreetsete käänete mitmusevorme otsisin vana kirjakeele korpusest päringumustrite abil (nt *.*[dt]elt de*-mitmuse alaltütleva ja *.*[aeiouäöü]ilt* vokaalmitmuse alaltütleva käände otsimiseks). Samuti tuli teha hulk päringuid artikli *need* erinevate vormidega. Vastuseks saadud laused sorteerisin ja kontrollisin käsitsi.

Vanemates tekstides ei ole alati üheselt mõistetav, kas mõne sõna näol võib tegemist olla teadliku mitmusekasutusega. Seetõttu loen mitmusevormideks vaid need sõnad, millel on selgelt eristatavad mitmuse tunnused. Sõnavormid, kus arvutunnus ei ole noomenis selgelt väljendatud, olen liigitanud ainsuslikeks, isegi kui lause sisu on selgelt mitmuslik, nt

- (1) Risti Kirk on üx Kogodus neist Risti **Jnnimessest** / kumballe JUmmla Sanna nink Sakramentit selket ommat / nink Tunnistusse perrast kannatawat. (Blume 1662, lk 71)

Näites nr 1 on noomenifraasiga *neist Risti Innimessest* väljendatud mitmuse seestütlevat käänat, kus mitmusetunnust kannab artikkel *neist*. Samamoodi on mitmusevorme edasi andnud Heinrich Stahl 1637. aastal ilmunud grammatikas (vt tabel 9).

Potentsiaalsete tüvemitmuslike sõnavormide määramine ainsuslikuks või mitmuslikuks on kohati keeruline: näiteks Heinrich Stahli tekstides (1632–1638) noomenite tüvevokaal varieerub: esineb vorme, kus lauses on ainsuslikus ümbruses sõnavormi tüvevokaal *e*: *sel Waisel* (1638, lk 250); mitmuslikus ümbruses vorme, kus tüvevokaal on *i*: *meile Waisille* (1637, lk 128); aga on ka selliseid lauseid, kus *e*-tüvevokaaliga vorm esineb mitmuslikus ümbruses: *neile pehwalisselle / lessedalle / ninck waiselle Lapsille* (1638, lk 169). Toetudes sellele, et ainsuslikus ümbruses oleva sõnavormi tüvevokaal on *e* ja mitmuslikus ümbruses on tüvevokaal *i*, ning sellele, et häälikuseaduslikult toimus *e*-tüvelistes sõnades *i*-tunnuse liitumisel muutus $-e + i > ei > i$ (Rätsep 1977: 10), loen sellised häälikuseaduslikud sõnavormid tüvemitmuslikeks. Samuti, kui fraasis on omadussõna ainuses, aga nimisõna mitmuses (nagu *weiselle Lapsille*) või vastupidi, loen mitmusliku sõna mitmuslikuks. Artikliga sõnavormid olen liigitanud noomeni arvu või mitmusevormi järgi kolmeks: artikli ja ainsusliku noomeniga vormid, artikli ja vokaalmitmusliku noomeniga vormid, ning artikli ja *de*-mitmusliku noomeniga vormid. Kuna 18. sajandi tekstides kaob *ne*-asesõnadel mitmuse artikli funktsioon, olen võrdluse huvides *ne*-artikli ja mitmusliku noomeni ühendid küll tabelis eraldi välja toonud, ent analüüsinud selliseid ühendeid koos teiste noomeni mitmusevormidega.

Eeltoodud tingimusi arvesse võttes saab mitmusevormidest (sh mitmuslikku sisu väljendavatest artikli ja noomeni konstruksioonidest) koostada kokkuvõtliku tabeli (vt tabel 12). Tabelis on välja toodud mitmusliku artikliga edasi antud ainsuslikud noomenid, vokaalmitmuses ja *de*-mitmuses noomenid, ning ilma artiklita vokaalmitmuse ja *de*-mitmuse vormid. Tabelis 12 esitatud andmeid analüüsin järgmistes alapeatükkides.

Tabel 12. Konkreetsete käänete mitmusevormid 17. ja 18. sajandi põhjaeestikeelsetes tekstides

	Kokku vorme	ne- + ainsus		ne- + Vmitmus		ne- + de-mitmus		Vmitmus		de-mitmus	
Müller	66	55	83,3%	5	7,6%	–	–	4	6,1%	2	3,0%
Stahl	216	168	77,8%	15	6,9%	1	0,4%	32	14,8%	–	–
Blume	10	9	90,0%	–	–	–	–	1	10,0%	–	–
UT	540	21	3,9%	46	8,6%	32	6,0%	78	14,5%	363	67,6%
Piibel	720	2	0,3%	36	5,0%	25	3,5%	92	12,8%	565	78,5%
Kokku	1552	255		102		58		207		930	

Analüüsiosa koosneb kahest suuremast osast: kõigepealt kirjeldan üldiselt, kuidas mitmust on tekstides edasi antud ja kuidas on muutunud kasutussagedused. Analüüsi teises osas võrdlen mitmusekasutust eri tekstides ja otsin, millistesse käänetes ilmub *de*-mitmus kõigepealt. Et otsustada, kas tekstide mitmusevormide moodustamises on statistilisi erinevusi, kasutan hii-ruut-testi (*Pearson's chi-squared test*) ja Fisheri täpset testi (*Fisher's exact test*). Nende kahe testi eesmärk siin analüüsis on teha kindlaks, kui oluline on eri tekstide mitmusevormide moodustuse erinevus ehk mida tugevam on kahe teksti vaheline seos, seda tõenäolisemalt on tekstides mitmusekasutus sarnane. Selleks arvutab test iga väärtuse hii-ruut-statistiku, mis hindab jaotuse lahknevust tabeli iga lahtri puhul, ning tõenäosusväärtuse p , mis näitab arvutatud seose statistilist olulisust. Analüüsis pean tulemust statistiliselt oluliseks, kui $p < 0,05$ ehk kui võimalus, et tulemus on juhus, on väiksem kui 5%. (nt Tooding 2007: 204) Kuna hii-ruut-statistiku üks piiranguid on see, et tabelis ei tohi olla väikesed arvud, siis olen mõne väiksema arvuga võrdlustes kasutanud Fisheri täpset testi, mis arvutab samuti tõenäosusväärtuse. Statistilised arvutused olen teinud statistikaprogrammiga R.

3.3.2. Mitmusevormid vanemates tekstides

17. sajandi tekstides on mitmust edasi antud põhiliselt artikli ja ainsusliku nimisõnaga (vt tabel 13) – Mülleri jutlustes 83,4%, Stahlil 77,8%. Kõigis tekstides kokku on ainsusliku noomeniga kaassõnaühendite abil mitmust edasi antud 74,8%. Neid harvu mitmusevorme, mis autoritel esinevad, kirjeldan selles alapeatükis. Kõigepealt vaatlen tüvemitmust, seejärel *i*-mitmust ning viimasena tekstides esinenud *de*-mitmuse vorme. Mülleri, Stahli ja Blume tekste omavahel võrreldes oli Fischeri täpse testi tulemusel olulisuse tõenäosus 0,1998. See tähendab, et tekstides esinevate mitmusevormide kasutus autori oluliselt ei erinenud. Seetõttu olen osaliselt nii siin peatükis kui ka võrdluses 18. sajandi tekstidega võtnud Mülleri, Stahli ja Blume mitmusevormid kokku 17. sajandi ühisnimetaja alla.

Tabel 13. Mitmusevormid 17. sajandi tekstides (k.a artikliga vormid)

	Müller		Stahl		Blume		Kokku	
ne- + ainsus	55	83,4%	168	77,8%	9	90%	232	74,8%
(ne- +) vokaalmitmus	9	13,6%	47	21,8%	1	10%	75	24,2%
(ne- +) de-mitmus	2	3,0%	1	0,4%	–	–	3	1,0%
Kokku	66	100%	216	100%	10	100%	292	100%

Tüvemitmus

17. sajandi tekstides esineb vokaalmitmus kõige enam *a*- ja *e*-tüvelistes sõnades, kus mitmuse tunnus on tüvega ühte sulanud. Mülleril esineb selliseid häälikuseaduslikke vorme 4, Stahli tekstides 33 ja Blume tekstides 1, nt

- (2) Waitt tæma añab ninck wallab eßimelt oma arma **Lapsille**, (Müller 1605, lk 61)
- (3) Meddi Jssand JEsus Christus sel öhsel / kudit temma errapetteti / wottis se Leiba / tennas / murdis / ninck andis **ommille Sullasille** / (Stahl 1632, lk 7)
- (4) Hingmisse-Pehwade essimessel Pehwal / se on: põhal Pehwal warra / perrast suhre Rede-Pehwa / on Jssand Christus seljetut Jhho seês ülestousnut / lebbi kinni sulktut Hauwa nink ilmarikmatta Pitzali lebbi keinut / nink selsam~al Pehwal hend ellaw neutnut Marial Magdalenal / perrast **tõisille Naisille** / (Blume 1667, lk 58)
- (5) kudit ṽx Kanna ṽche KañaPoÿa **neist Munnest** hauwub. (Müller 1606, lk 7)

***i*-mitmus**

17. sajandi tekstides leiduv *i*-mitmus esineb ühesilbilistes pika vokaaliga lõppevates sõnades (Mülleril kolmes ja Stahlil kahes lauses seestütlevas käändes):

- (6) Sina piddat keickest **Puihst** söhma mea sen Aÿa siddes on, Waid sest Puhst sest tundmeßest hæst ninck kuriast eb pidda sina mitte söhma, (Müller 1603, lk 24)
- (7) **neist** Kuiwade Surnu **Luist**, mea ṽche suhre ninck Laÿa welia pæl omat læßinuth, (Müller 1606, lk 1)
- (8) Kust pea mina Ar: N. aÿka wotma, eth mina sesama Strig: 74. teile Rum~ala Maa R: hæx teddy nõddra vssu kiñitußex, tahaxin mællestada, **neist Puist**, Rohost, Blömikeßest, sest rucki echk Pöllu kaßwmesest. (Müller 1606, lk 6)
- (9) Needt töiset rajjosit oxat **neist puist** / ninck sippotasit nem~at te pehle. (Stahl 1638, lk 60)

i-mitmus esineb 17. sajandi tekstides veel Mülleri jutlustes sõna *pagan* alaleütlevas käändes:

- (10) Ṽx Kuÿnal kumb walgkustab **neile Pagkanaile**, ninck ṽhex kÿtus selle Israelli rachwalle. (Müller 1600, lk 11)

Teine tüvele liitunud *i*-mitmuse vorm on alalütlevas käändes sõnast *kaaren* Stahli käsiraamatus:

- (11) Ke keickel leehal / ke keickel teehal# / annap temma rogka / neil weixil nende söhte Jssalickul kombel / Jssalickul kombel / **neil** nohrel **kahrneil** kus nemmat temma palluwat / kihtket sedda Jssanda / kihtket sedda Jssanda. (Stahl 1637, lk 185)

***de*-mitmus**

de-mitmus esineb 17. sajandi tekstides kolmes lauses – kahel korral Mülleri jutlustes ja ühel korral Stahli tekstides.

- (12) Neetsinatzet sanat A. R. tehendawat meile mincksarn igketzemene _igkewetzemene_ meddi Onsade **Wanambidille** on olnut, (Müller 1600, lk 4)
- (13) Walata Mina kuluta teile ṽx suhr röhmu, kumb keickele keickele **Inimestele** piddab sündima. (Müller 1600, lk 7)

(14) Kes tahap **neile** Jummal **erra**+ +**wallitzetuttelle** süht andma? (Stahl 1638, lk 213)

Neid harvu mitmusevorme arvesse võttes võib järeldada, et 17. sajandi põhjaeestikeelsetes tekstides esinevat mitmust antakse põhiliselt edasi artikli ja ainsusliku noomeni konstruktsiooniga. Mitmuslikud noomenid esinevad:

- 1) *i*-mitmuses ühesilbilistes pika vokaaliga lõppevates sõnades;
- 2) ainsuslike vormidega varieeruvalt tüvemitmuses *a*- ja *e*-tüvelistes sõnades;
- 3) ainsuslike vormidega varieeruvalt *i*-mitmuses *aasta*-tüüpi sõnades;
- 4) *de*-mitmuses mõnes sagedamini esinevas sõnas.

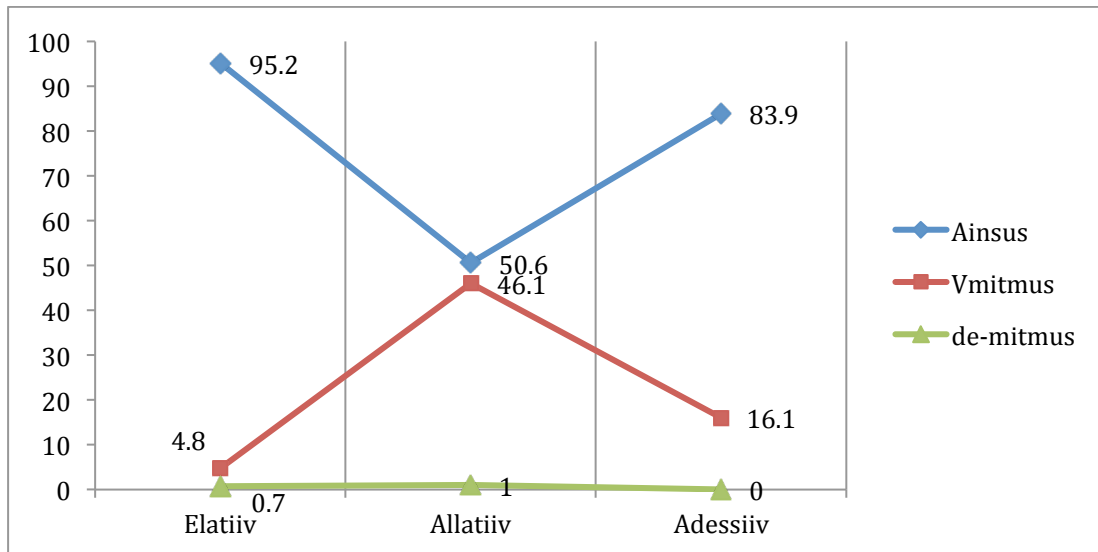
Mitmusevormid esinevad 17. sajandi tekstides elatiivi, allatiivi ja adessiivi käänetes (vt tabel 14). Kõige sagedasem kääne on elatiiv, mida üldjuhul antakse edasi mitmusliku artikli ja ainsusliku noomeniga (95,2%). Kõige rohkem mitmuslikke noomeneid on allatiivis, kus kääned on vokaalmitmusega väljendatud 46,1%, artikliga ühendite abil 50,6%. Adessiivis on vokaalmitmuslikke noomeneid 16,1%, elatiivis 4,8%. *de*-mitmuslikke vorme esineb tekstides Mülleril kahel korral ja Stahlil ühe korra, kõik *de*-mitmuslikud vormid on allatiivis. Kogu allatiivi mitmusekasutusest moodustavad *de*-tunnuslikud vormid 3,4%. Adessiivi leidub analüüsitud tekstides ainult Stahlil, kes üldjuhul annab selles käändes mitmust edasi artikliga. Mülleri, Stahli ja Blume mitmusevorme koos vaadates moodustavad nende tekstide mitmusevormi valikust 79,5% mitmusliku artikli ja ainsusliku noomeni ühendid, 19,5% vokaalmitmuslikud vormid ja 1% *de*-mitmuslikud vormid. Kõige vähem mitmusevorme esineb Blume tekstide analüüsitud osades (10), kes elatiivis on kasutanud ainult artikli ja ainsusliku noomeni ühendeid, allatiivis annab ta mitmust ühe korra edasi artikli ja ainsusliku noomeni ühendiga, ühel korral kasutab vokaalmitmust. Kuigi Blume keele kirjeldustes on leitud, et ta kasutas varasemate autoritega võrreldes *de*-mitmust sagedamini (nt Lill 1988), siis nende kahe teksti põhjal ei ole alust arvata, et Blume üldse mitmusevormide moodustamisele suurt tähelepanu pöörab.

Tabel 14. Mitmusevormide sagedus käänete kaupa 17. sajandi eP tekstides

		ELA		ALL		AD		KOKKU	
Müller	Ainsus	39	88,6%	16	72,7%	–	–	55	83,3%
	Vmitm	5	11,4%	4	18,2%	–	–	9	13,6%
	de-mitm	–	–	2	9,1%	–	–	2	3,0%
Stahl	Ainsus	93	97,9%	28	43,1%	47	83,9%	168	77,8%
	Vmitm	2	2,1%	36	55,4%	9	16,1%	47	21,8%
	de-mitm	–	–	1	1,5%	–	–	1	0,5%
Blume	Ainsus	8	100,0%	1	50,0%	–	–	9	90%
	Vmitm	–	–	1	50,0%	–	–	1	10%
	de-mitm	–	–	–	–	–	–	–	–
Kokku	Ainsus	140	95,2%	45	50,6%	47	83,9%	232	79,5%
	Vmitm	7	4,8%	41	46,1%	9	16,1%	57	19,5%
	de-mitm	–	–	3	3,4%	–	–	3	1,0%
	Kokku	147	50,6%	89	30,1%	56	19,2%	292	100%

Allatiivi mitmusevormi valiku selge erinevus teistest käänetest tuleb selgemini välja joonisel 1. Sinise joonega on tähistatud mitmuse edasiandmine ainsusliku noomeni ja mitmusliku artikliga, punase joonega vokaalmitmus, rohelise joonega *de*-mitmus. Kui elatiivis ja adessiivis on artikli ja ainsusliku noomeniga vorme vastavalt 95,2% ja 83,9%, siis allatiivis langeb sagedus 50,6%-le. Sageduste erinevuse põhjustavad ennekõike Stahli tekstid, kus allatiivivormides esineb 55,4%-l vokaalmitmus – peamiselt on tegemist *a*- ja *e*-tüveliste sagedasemate sõnade tüvemitmuslike vormidega, nagu *sullasille*, *lapsille*, *wainlasille*.

Joonis 1. Mitmusevormi valik 17. sajandi tekstide käänetes (%)

3.3.3. Mitmusevormid Uues Testamendis

Kui 17. sajandil anti mitmust edasi põhiliselt mitmusliku artikli ja ainsuslike noomeniga, siis 1715. aastal ilmunud “Meie Jssanda Jesusse Kristusse Uues Testamendis” moodustavad sellised vormid kogu mitmusekasutusest ainult 3,9% (vt tabel 15). Kõige rohkem on tekstis *de*-mitmuslikke vorme (73,5%), vokaalmitmust on 23,1%.

Tabel 15. Mitmusevormid Uues Testamendis

	KOKKU	ne- + ainsus	ne- + Vmitmus	Vmitmus	ne- + <i>de</i> -mitmus	<i>de</i> -mitmus
UT	540	21	46	78	32	363
	100%	3,9%	23,0%		73,1%	

Vaadates UT mitmusevormide kasutamist käändeparadigmas (vt tabel 16), võib täheldada, et mitmuslike noomenite moodustamine on ainsuslike noomenite eeskujul laienenud kolmest kohakäändest 17. sajandi tekstides (vt tabel 14) ka teistesse käänetes. Elatiivi ja allatiivi kõrval on sagedasti kasutatud komitatiivi (23,1%). Komitatiiv esineb ainult *de*-mitmuses – analüüsitud tekstis ei esinenud see kääne kordagi mitmusliku artikli ja

ainsusliku noomeni ühendis, mis taaskord kinnitab seisukohta, et kaasaütlev kääne kujunes *de*-tunnuselisest mitmuse genitiivist ja postpositsioonist. Mitmuse elatiivi moodustamist 17. sajandi tekstidega võrreldes on ainsusliku noomeni kasutamine oluliselt vähenenud (ent veel mitte täiesti kadunud), *de*-mitmuse kõrval on küllaltki sage vokaalmitmuse esinemine. Peale elatiivi esinevad tekstis veel mõned harvad korrad sisekohakäänded illatiiv ja inessiiv, inessiiv sealjuures põhiasjalikult *de*-mitmuslikuna (86,4% kõigist inessiivi vormidest). Kõige sagedasem mitmuse kääne on allatiiv, mis moodustab kogu mitmusekasutusest (sh artikliga väljendatud vormid) 40,9%. Ainsusliku noomeniga moodustatud ühendid esinevad Sellel ajajärgul kirjakeeles harva esinevates käänetes (näiteks ablatiivis ja translatiivis) *de*-mitmuse või vokaalmitmuse eelistamine tekstist ei selgu. Analüüsitud tekstis ei esine kordagi abessiivi.

Tabel 16. UT mitmusevormide kasutus käänete kaupa (sh artikliga vormid)

UUS TESTAMENT 1715		Ainsus		Vmitmus		<i>de</i> -mitm		KOKKU	
	ILL					3	100,0%	3	0,6%
	IN			3	13,6%	19	86,4%	22	4,1%
	ELA	17	15,0%	37	32,7%	59	52,2%	113	20,9%
	ALL	1	0,5%	47	21,3%	173	78,3%	221	40,9%
	AD	2	4,8%	30	71,4%	10	23,8%	42	7,8%
	ABL	1	12,5%	3	37,5%	4	50,0%	8	1,5%
	TRN			4	66,7%	2	33,3%	6	1,1%
	ABE							0	0,0%
	KOM					125	100,0%	125	23,1%
	KOKKU	21	3,9%	124	23,0%	395	73,1%	540	100,0%

Järgnevalt vaatlen eraldi kõigepealt artikliga edasiantud mitmusevorme, seejärel analüüsin vokaalmitmuse kasutust ning võrdlen seda tekstis esinenud *de*-mitmuslike vormidega.

Artikliga väljendatud mitmus 1715. aasta Uues Testamendis

1715. aastal ilmunud UT analüüsitud katkendites esineb *ne*-artikliga väljendatud mitmust 98 korral, neist 21 korral on noomen ainsuses, 45 korral vokaalmitmuses ja 32 korral *de*-mitmuses. Ainsuslikud noomenid esinevad kõige rohkem seestütlevas käändes (17), nt

- (15) Kui nüüd Herodes näggi / et temma olli pettetud **neist Targast** / sai temma wägga wihhakseks / (UT 1715, Mt 2-16)
- (16) Ja ärge möttelge issienneses üttelda: Meil on Abraham Jssaks; Sest minna ütlen teile / et Jummal **woib neistsinnasist Kiwvist** Abrahamile Lapsi sata. (UT 1715, Lk 3-8)

Samuti on ainsusliku noomeni ja artikliga väljendatud väliskohakäändeid – ühe korra allatiivis, kaks korda adessiivis, ühe korra ablatiivis:

- (17) Ka teid ke teie ollite surnud **neile** ülleastmistele ja **Pattule** (UT 1715, Ef 2-1)
- (18) **Neil Asjal** on (omma) Tähhendamine. (UT 1715, Ga 4-24)
- (19) Waid ninda kui **neil Naesel** sünnib / ke Jum~alakartust üllestunnistawad / hä Teggude läbbi. (UT 1715, Ti 2-10)
- (20) Kui nüüd Herodes näggi / et temma olli pettetud neist Targast / sai temma wägga wihhakseks / ja läkkitas wälja / ja laskis ärratappa keik Poeg-Lapsi Petlemmas / ja keige temma Rajade sees / ke ollid kahhe Aastased ja Noremad / se Aega möda / kumma temma hästi **neilt Targalt** olli küssitellenud. (UT 1715, Mt 2-16)

Vokaalmitmus Uues Testamendis

Vokaalmitmuse vorme on Uues Testamendis 125 (k.a artikliga vormid), kogu mitmusekasutusest on see 22,8%. Kõige sagedamini esineb vokaalmitmus elatiivis, allatiivis ja adessiivis, viimases on vokaalmitmust kolmest mitmuse väljendamise võimalusest võrreldes teiste UT konkreetsete käänetega kõige rohkem. Võrreldes 17. sajandi tekstidega, on vokaalmitmus laienenud inessiivi, ablatiivi ja translatiivi käändesse.

Vokaalmitmuslik inessiiv esineb tekstis kolm korda, kõik korrad koos asesõnaga *neis*, nt

- (21) Ke **neis Asjus** Kristust tenib / se on Jummal Mele pärrast / ja Innimestele armas. (UT 1715, Rm 14-18)

- (22) Agga nüüd / et minnul ei olle ennamb Maad **neissinnasis Paigus** / ja et minna ni mitto Aasta ollen iggatsenud teie jure tulla / (UT 1715, Rm 15-23)

Ablatiivi vokaalmitmus esineb tekstis ühel korral, vorm on moodustatud vanemates tekstides sagedasest sõnast *vanem*:

- (23) Sest Ajast hakkas JEsus näitma omma Jüngridele / et temma pididi Jerusalemma minnema / ja palju kannatama **neilt Wannamilt** / ja üllemilt Preestrilt / ja Kirja+ +tundjilt / ja tappetama / ja kolmandal Päwal üllesärratadama. (UT 1715, Mt 16-21)

Translatiivis esineb vokaalmitmus viiel korral, kõik saava käände vormid on moodustatud sõnast *püha*, nt

- (24) Sest monningad mötlesid / et Juda käes Kukur olli / et JEsus temmale üttelnud: Osta / mis meile tarwis on **Pühhiks** / ehk et temma Waestele middakit pididi andma. (UT 1715, Jh 13-29)

Silma torkab *ja*-lõpuliste noomenite vokaalmitmuse moodustamine, kus mitmuse *i*-tunnus on liidetud poolvokaalile *j* (vt näited 25, 26 ja 27). Nende sõnade mitmusevormid on alaleütlevas (22) alaltütlevas või seestütlevas (2) käändes.

- (25) neilt Wannamilt / ja üllemilt Preestrilt / ja **Kirjatundjilt** / ja tappetama / ja kolmandal Päwal üllesärratadama. (UT 1715, Mt 6-21)
- (26) Paulus / JEsusse Kristus Apostel Jummal Tahtmisse läbbi / pühha Rahwale / mis Eweso Linnas on / ja **Uskjile** Kristus Jesusse sees. (UT 1715, Ef 1-1)
- (27) Wige Terwit keigile teie **Öppetajile** / ja keige Pühhadele. Teile läkkitawad Terwist need / ke Jtalia Maalt ommad. (UT 1715, He 13-24)

Sagedased on kinnisühendid, nagu *neis Aegus*, *neil Päiwil*. Samuti esineb varasematest tekstidest rohkem *i*-mitmust, mis peale ühesilbiliste pika vokaaliga sõnade on moodustatud veel *tu*-tuletistes ja *lik*-lõpulistes sõnades, nt:

- (28) Ta läkkitas temma teised Sullased wälja / ja üttel : üttelge **neile Kutsotuile**: Waat / minno Söömaja ollen minna walmistanud / minno Härjad ja Nuum-Weiksed on tappetud / ja keik on walmis / tulge Pulma. (ut 1715, Mt 22-4)
- (29) Agga temma annab surema Armo. Sest (Kirri) ütleb : Jummal panneb Kõrkide wasto / agga **Allandikuile** annab temma Armo. (UT 1715, Jk 4-6)

***de*-mitmus Uues Testamendis**

UT mitmusevormide moodustamisel on *de*-mitmus selgelt eelistatud valik, moodustades kõigist vormidest 73,1% ehk peaaegu $\frac{3}{4}$. Kõige sagedasem on *de*-mitmus elatiivis. Illatiivis ja komitatiivis *de*-mitmuse kõrval paralleelvorme ei olegi (vt tabel 16). Mitmuse illatiivi antakse UT-s valdavalt edasi mitmuse genitiivi ja postpositsiooniga *sisse*, aga kolmel juhul on kääne moodustatud *de*-mitmuse ja tunnuse *-sse* abil: kahel korral sõnast *maja* ja ühel korral sõnast *koda*:

- (30) Minna täan / mis ma tahhan tehha / et / kui minna Majapiddamisest ärra saan / nemmad mind wastowotwad omma **Majadesse**. (UT 1715, Lk 16-4)
- (31) Ning minna ütlen teile ka: Tehke ennesele Söbbro üllekohtussest Mammonast / et kui teil waja on / nemmad teid wastowotwad iggawesse **Majadesse**.) (UT 1715, Lk 16-9)
- (32) Agga enne sedda keik wotwad nemmad teid kinni / ja kiusawad teid kowwaste / ja andwad teid ärra Koggodusse **Koddadesse** ja Wangi / ja wiwad teid Kunningade ja Mawallitsejade ette minno Nimme pärrast. (UT 1715, Lk 21-12)

Kui vokaalmitmuslike vormidega moodustatud kinnisühendid olid tekstis sagedased, siis ei esine UT-s ühtegi korda asesõna ja *de*-tunnuselise mitmuse ühendit (nt *nendes aegades* või *nendel päevadel*). See võib tähendada, et Uue Testamendi ilmunise ajaks oli vokaalmitmuse kasutamine vähemalt osades sõnades stiililiselt markeeritud.

3.3.4. Mitmusevormid „Piibli Ramatus“

1739. aasta piiblis esineb nii artikliga edasi antud mitmust, vokaalmitmust kui ka *de*-mitmust (vt tabel 17). *de*-mitmuse vormid (sh artikliga kasutusjuhud) moodustasid kogu mitmusekasutusest 81,9%, vokaalmitmuslikud vormid 17,8% ja mitmusliku artikli ja ainsusliku noomeniga väljendatud mitmus 0,3%. Käesolevas alapeatükis analüüsin piibli mitmusevorme põhjalikumalt: kõigepealt teen kokkuvõtte artikliga väljendatud mitmusest, seejärel vaatlen vokaalmitmuse kasutust ja võrdlen seda *de*-mitmuse vormidega.

Tabel 17. Mitmusevormid „Piibli Ramatus“

	ne- + ainsus	ne- + Vmitmus	Vmitmus	ne- + de-mitmus	de-mitmus
Piibel	2	36	92	25	565
	0,3%	17,8%		81,9%	

Nagu Uue Testamendi analüüsimisel, olen ka piibli puhul *ne-* asesõnade ja mitmusevormide ühendid lugenud kas vokaalmitmuse või *de*-mitmuse alla, sest kirjakeele sel etapil ei funktsioneerinud asesõna enam mitmust väljendava artiklina (artikli ja ainsusliku noomeni ühendeid oli kaks).

„Piibli Ramatu“ mitmusevormide esinemissagedus käändeparadigmas on antud tabelis 18. Kõige sagedasem kääne on piiblis komitatiiv (31,5%), mida esineb 227 korral ja ainult *de*-mitmuses. Sageduselt järgmine on elatiiv, mille esinemisjuhte on piiblikatkendites 225, millest 65,3% on *de*-mitmuses, 33,8% vokaalmitmuses ja 0,9% artikli ja ainsusliku noomeni ühendis. Elatiiv on ka ainus kääne piiblis, kus sellised ainsuslikud ühendid veel esinevad. Ülejäänud sisekohakäänded, illatiiv ja inessiiv, on tekstis harvemad: sisseütlev kääne esineb vaid 1 korral *de*-mitmuslikus vormis; seesütlev kääne 13 korda, olles sealjuures 8 juhul vokaalmitmuses ja 5 juhul *de*-mitmuses.

Küllaltki sagedased on ka väliskohakäänded: allatiivivorme on piiblis 192, millest 189 ehk 98,4% on *de*-mitmuslikud ja 3 ehk 1,6% vokaalmitmuslikud. Adessiiv esineb 33 korda: 51,5% *de*-mitmusliku ja 48,5% vokaalmitmuslikuna. Mitmuse ablatiivi on tekstis ainult kaks, millest üks vorm *de*-mitmuslik, üks vorm vokaalmitmuslik.

Ülejäänud käänetest esineb translatiiv 26 korral, millest sagedamini (88,5%) on moodustatud vokaalmitmus, ning abessiiv, mis esineb ühel korral vokaalmitmuslikuna. Ühelgi korral ei esine vokaalmitmus illatiivis ja komitatiivis, *de*-mitmus abessiivis.

Tabel 18. Mitmus 1739. aasta piiblis (sh artikliga vormid)

PIIBLI RAMAT 1739		Ainsus		Vmitmus		de-mitm		KOKKU	
	ILL					1	100%	1	100%
	IN			8	61,5%	5	38,5%	13	100%
	ELA	2	0,9%	76	33,8%	147	65,3%	225	31,3%
	ALL			3	1,6%	189	98,4%	192	26,7%
	AD			16	48,5%	17	51,5%	33	4,6%
	ABL			1	50,0%	1	50,0%	2	0,3%
	TRN			23	88,5%	3	11,5%	26	3,6%
	ABE			1	100%			1	0,1%
	KOM					227	100%	227	31,5%
	KOKKU	2	0,3%	128	17,8%	590	81,9%	720	100%

Järgnevalt vaatlen eraldi kõigepealt artikliga edasiantud vorme, seejärel analüüsin kõigepealt vokaalmitmuse kasutust ning seejärel tekstis esinenud *de*-mitmuslikke vorme.

Artikliga väljendatud mitmus 1739. aasta piiblis

„Piibli Ramatus“ esineb artikliga edasi antud mitmust kokku 63 korral, neist 2 juhul on noomen ainsuses, 36 juhul vokaalmitmuses, 25 korda on kasutatud *de*-mitmust (vt tabel 17). Artikliga väljendatud ainsuslikud nimisõnavormid on moodustatud tekstis sagedastest sõnadest *patt* ja *rahvas*. Sõna *patt* mitmuse seestütlevat käänat on tekstis väljendatud veel *de*-mitmusega *pattudest* (Piibel 1739, Mt 1-21). Sõna *rahvas* ei ole 1739. aasta piiblis mitmusekäänetes mujal kasutatud.

- (33) Ütle Israeli laste wasto: kui üks meeste- ehk naeste-rahwas ial ühhe **neist pattust** saab teinud, mis ühhe inimesse wasto on, wallatust Jehowa wasto tehes, ja sesamma hing nenda sü-alluseks sanud; (Piibel 1739, Mo 5-6)
- (34) Agga kui kegi **neist** uskmatta **rahwast** teid kutsub, ja teie tahhate miñna, siis söge keik, mis teie ette pannakse, ja ärge küssige ühtegi järrele süddame-tunnistusse pärrast. (Piibel 1739, Ko 10-27)

Vokaalmitmus „Piibli Ramatus“

Vokaalmitmus moodustab „Piibli Ramatu“ mitmusevormidest 17,8% (vt tabel 17) ning on sage seestütlevas käändes (vt tabel 18). Sarnaselt 1715. aasta UT-le ei esinenud vokaalmitmust piibli vaadeldud tekstiosades ühelgi korral sisseütlevas ega kaasaütlevas käändes (mis kujunes genitiivi ja postpositiooni ühinemisest ja oli juba *de*-mitmuslik). Järgnevalt vaatlen vokaalmitmuse vorme käänete kaupa.

Inessiivi vokaalmitmust esineb tekstis kaheksa korda, viiel korral on tegemist sõna *paik* tüvemitmusega:

- (35) Sest sinna, Jssand! olled keikipiddi omma rahwast sureks teinud ja auustanud, ja mitte ellitanud, kui sa iggal aial ja **keikis paikus** nende kõrwas seisid. (Piibel 1739, Trk 19-22)

Kõik kaheksa inessiivis esinenud sõna (sh näide nr 35 *paikus*) on nõrgeneva astmevaheldusega ja neist on moodustatud tüvemitmus. Üldjuhul on inessiivi vokaalmitmus kinnisühendites.

- (36) Ja **neis aegus** ep olle rahho sel, kes wäljalähhäb, egga sel, kes sissetulleb; sest palju kärrinat tuleb keikide peäle, kes nende made peäl ellawad. (Piibel 1739, Aj 15-5)
- (37) Sepärrast piddi ta keikis wendade sarnatseks sama * et ta piddi armolinne ja ustaw üllempreester ollema **neis asjus**, mis Jummal ees on teggemist; rahwa pattud ärraleppitada. (Piibel 1739, 2Jh 2-17)
- (38) Ja Jehowa tahhab sutumaks ärrakautada Egiptusse merre lahhe, ja omma kät likutada omma kange tulega jõe wasto, ja sedda lõhki lüa seitsmeks jõeks, ja teeb, et **kingis** woib läbbikäia. (Piibel 1739, Js 11-15)

Elatiivis esineb vokaalmitmust piibli analüüsitud tekstiosades 76 korda, 38 korral on moodustatud vokaalmitmus nõrgeneva astmevaheldusega sõnadest, nt

- (39) Agga selsammal Joannessel olli ta omma kuub kameli **karwust**, ja nahk-wõ tem~a wöö!; agga tem~a roog olli rohhotirtsud ja mets-messi. (Piibel 1739, Mt 3-4)
- (40) Sest Temma on mulle annud tössist tundmist **neist asjust**, mis on, et ma tean ma-ilma ehhitamist ja nende asjade wäggewat teggemist, kust keik teised sawad; (Piibel 1739, Trk 7-17)

Tänapäeva keelest erinevalt on moodustatud *lugemik-* ja *õnnelik-tüüpi* sõnade vokaalmitmus – tüvemitmuse asemel on sõnades *vaimulik* ja *kuninglik i*-mitmus:

- (41) Agga **waimolikkui**st andist, wennad, ei tahha minna mitte, et teil peab teadmatta ollema. (Piibel 1739, 1Ko 12-1)
- (42) Siis kargas so Sanna, kel keik woimus kä, taewast **kunninglikkui**st aujärgist kui walli soddamees kesket siina male, mis hukkatusse wäärt. (Piibel 1739, Trk 18-15)

Samuti on *pesa-tüüpi* sõna *püha* tüvemitmuse asemel *i*-mitmuses:

- (43) Nendasam~oti peab igga üllestöstmisse-ohwer Jsraeli laste **pühhaist** asjust, mis nemmad preestri jure wiwad, temmale sama. (Piibel 1739, 4Mo 5-9)

Vokaalmitmus esineb kõigis väliskohakäänetes, sealjuures allatiivist, mis 17. sajandi tekstides oli sagedasti tüvemitmuses, on ainult kolm esinemisjuhtu:

- (44) Nenda kui ädikas hammastele, ja kui suits **silmile**, nenda on laisk neile, kes tedda wäljaläkkitawad. (Piibel 1739, Op 10-26)
- (45) Jehowa kartus annab **ello päiwile** jätko, agga öälatte aastad lühhendakse. (Piibel 1739, Op 10-27)
- (46) Kuulge se sanna, Pasani lehmad, kes teie Samaria mäe peäl alwadele liga tete, ja waesed ärrarõhute, ja ütlete omma **issandile**: To tenna, et meie jome. (Piibel 1739, Am 4-1)

Adessiivis on vokaalmitmuses 13 esinemisjuhul väljendatud aega: *neil päevil* ja *neil aastail*.

- (47) Ja se sündis **neil päiwil**, kui Moses olli sureks sanud, et ta omma wendade jure wälja=läks ja näggi nende rasket teggo, ja näggi ühhe Egiptusse mehhe, et ta peksis ühhe Ebrea-mehhe temma wendadest. (Piibel 1739, 2Mo 2-11)
- (48) Ja ta ehhtas tuggewad lin~nad Juda-male, sest seäl maal olli rahholinne assi ja ühtegi södda ei olnud ta wasto **neil aastail**, sest Jehowa andis temmale hingada. (Piibel 1739, 2Aj 14-5)

Kolmel korral on alalütlevas käändes sõnavormid tüvemitmuses:

- (49) Ja mis meie arwame autumad ihho külges ollewad, nende ümber panneme meie üllemat ehtet, ja meie **illotumil liikmil** on keigeüllem ehte. (Piibel 1739, 1Ko 12-23)
- (50) Egiptusse ja Juda kätte, ja Edomi ja Ammoni laste kätte, ja Moabi kätte ja keikide kätte, kelle juuksed ärrapiratud pea-laest sadik, kes kõrbes ellawad: sest **keikil pagganil** on eestnakh, agga keigel Jsraeli suggul on süddame eestnakh. (Piibel 1739, Jr 9-25)

Ühel korral on tekstis koos artikliga moodustatud mitmuse ablatiiv, seda sõnast *tark*, millest tänapäeval moodustatakse tüvemitmus, mitte aga tüvele liituv *i*-mitmus nagu selles vormijuhus:

- (51) Kui nüüd Herodes näggi, et temma olli pettetud neist targadest, sai temma wägga wihhaseks, ja läkkitas wälja, ja laskis ärratappa keik poeglapsed, mis Petlemmas, ja keige temma raiade peäl, kes ollid kahheaastased ja nende järgmised, sedda aega möda mis temma hästi **neilt targailt** olli kulanud. (Piibel 1739, Mt 2-16)

Translatiivis esineb vokaalmitmus kuuel korral *aasta-* ja *õpik-*tüüpi sõnades:

- (52) Ja rahwas wotwad neid, ja wiwad neid nende paika; ja Jsraeli suggu wottab neid Jehowa Ma peäl pärrida sullasiks ja **ümmardajaiks**; ja wotwad wangi neid, kes neid enne wangi wotsid, ja wallitsewad nende üle, kes neid sundsid. (Piibel 1739, Js 15-2)
- (53) Ja tem~a ütles neile: Tulge minno järrele, ja minna tahhan teid innimeste **püüdjaiks** teha. (Piibel 1739, Mt 4-19)

Vokaalmitmus esineb ühel korral abessiivis sõnast *laps*:

- (54) Parrem on wagga wisiga olles **ilma lapsita** jäda, sest wagga wisi mällestus on surremata, sest sedda tunnukse Jummalast ja innimestest. (Piibel 1739, Trk 14-1)

Vokaalmitmuse analüüsist selgub, et varasematest tekstidest rohkem esineb piiblis *i*-mitmust, samal ajal jätkub tüvemitmuslike vormide kasutamine kinnisväljendites.

***de*-mitmus „Piibli Ramatus“**

1739. aasta piiblis on *de*-mitmus üldkasutatav, asendades peaaegu täielikult mitmusliku artikli ja ainsusliku noomeni ühendid, mis esinevad analüüsitud tekstis vaid kahel korral elatiivis. *de*-mitmus moodustab „Piibli Ramatu“ mitmusevormidest 81,9% ning on ühtlasi asendanud tüvemitmuse nt allatiivis, mis oli sage 17. sajandi tekstides: 192-st tekstis esinenud allatiivivormist on 189 *de*-mitmuses ja ainult 3 vokaalmitmuses (vt tabel 18). *de*-mitmus on üldine kõigile sõnatüüpidele, nt

- (55) Sest minna arwan, et Jummal meid need wiimsed Apostlid on pannud kui surmale ärra=antud; sest meie olleme silma-immeks sanud ma-ilmale, ja inglidele, ja **innimestele**. (Piibel 1739, 1Ko 4-9)

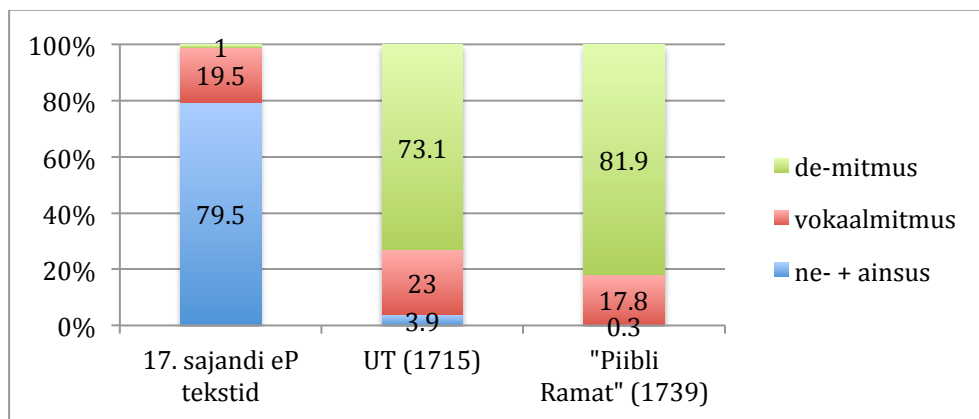
(56) Ja nemmad koggusid kokko Mitspa, ja töid wet ja wallasid sedda Jehowa ette wälja, ja paastsid sel päwal ja ütlesid seäl : Meie olleme Jehowa wasto patto teinud; ja Samuel moistis Jsraeli **lastele** kohhut Mitspas. (Piibel 1739, 1Sm 7-6)

(57) Nenda kui ädikas **hammastele**, ja kui suits silmile, nenda on laisk neile, kes tedda wäljaläkitawad. (Piibel 1739, Op 10-26)

Tüvemitmuslikud vormid esinevad piiblis enamasti stiililiselt markeeritud väljendites, nagu *neis aegus, neil päevil*. Võrreldes varasemate tekstidega, on sagenenud *i*-mitmuse moodustamine.

3.3.6. 17. ja 18. sajandi tekstide mitmusevormide võrdlus

17. sajandi tekstide, 1715. aastal ilmunud Uue Testamendi ja 1739. aastal ilmunud täispiibli mitmusevormide võrdlusest selgub, et 18. sajandi alguseks oli *de*-mitmus kirjakeeles enamjaolt asendanud mitmusliku artikli ja ainsusliku noomeni ühendi: kui Mülleri, Stahli ja Blume tekstides oli artikliga mitmust 79,5%, siis UT-s oli peaaegu samapalju – 73,1% – *de*-mitmuse vorme. „Piibli Ramatus“ oli *de*-tunnuselist mitmust juba 81,9%. Tasub tähele panna, et peaaesjalikult kõrvaldas *de*-mitmuse tulek käibelt varasema artikliga ühendi. Vokaalmitmuslike vormide vähenemine on olnud aeglasem: 17. sajandi tekstides moodustab see kogu mitmusekasutusest 19,5%, UT-s 23% ning „Piibli Ramatus“ 17,8% (vt joonis 2).

Joonis 2. 17. sajandi põhjaestikeelsete tekstide, UT ja „Piibli Ramatu“ mitmusevormide osakaalude võrdlus

Võrreldes 17. sajandi tekste UT ja „Piibli Ramatu“ mitmusevorme hii-ruut-testi abil, selgub (küllaltki ootuspäraselt), et varasemate tekstide ja 18. sajandi tekstide mitmusevormide erinevus on statistiliselt oluline. Olulisuse tõenäosus on mõlema uuema tekstiga võrreldes $2,2 \cdot 10^{-16}$ ehk palju väiksem kui 0,05. Samuti on statistiliselt oluline piibli ja UT vaheline erinevus – olulisuse tõenäosus p on 0,0002 (vt ka ptk 3.3.7, kus võrdlen nii UT-s kui ka piiblis ilmunud samu tekstikatkendeid).

Märgata on vokaalmitmuse kasutuse järjest suurenevat stiililist markeeritust: tüvemitmuslikud vormid esinevad järjest enam kinnisväljendites, nagu *neis aegus*, *neil päevil* jne. Võrreldes selliste kinnisväljendite osakaalu erinevates tekstides, võib märgata nende kasutuse sagenemist: kui 17. sajandi niigi harvades mitmusevormides ei kohanud veel ühtegi kinnisväljendit, siis UT-s moodustab selliste ühendite osakaal juba 21% kõigist vokaalmitmuse vormidest, „Piibli Ramatus“ juba 30%. See tähendab, et vokaalmitmust, eriti aga tüvemitmuslikke vorme kasutati järjest enam kas mingites kindlates püsiühendites või sai vorm juurde teatud stiililise markeeringu.

Mitmusetunnuse valikut käändeparadigmas kujutan kahe tabeli abil: kõigepealt võrdlen 17. sajandi tekstides esinenud kolme mitmusekäänet UT ja piibli käändevormidega (tabel 19); seejärel võrdlen omavahel *de*-mitmuslike vormide esinemist UT ja piibli käändeparadigmades (joonis 3).

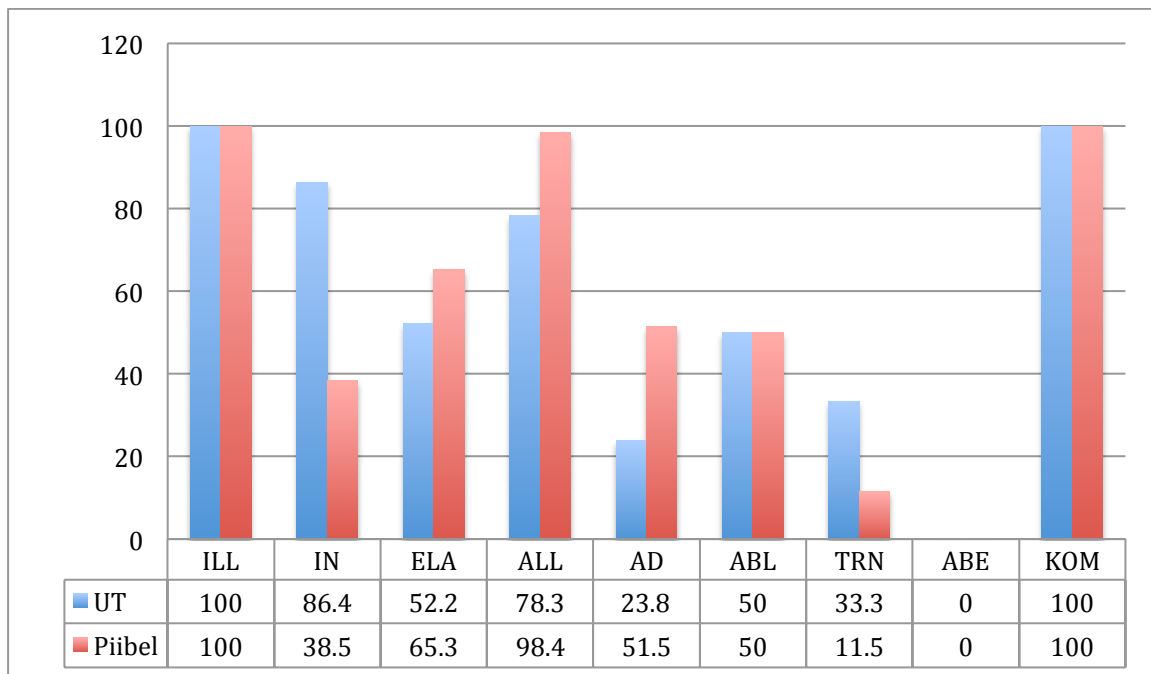
Tabelist 19 võib näha, et keeles toimuvatele muutustele on kõige kiiremini allunud vanas kirjakeeles väga sage kääne allatiiv: 17. sajandi tekstides on elatiivi ja adessiiviga võrreldes allatiivi väljendamisel oluliselt vähem kasutatud artikli ja ainsusliku noomeni ühendit; pärast sajandivahetuse paiku toimunud keeleuuendusi ilmunud Uues Testamendis on allatiivis võrreldes teise kahe käändega palju rohkem *de*-mitmuslikke vorme. *de*-mitmuse eelistamine on jätkunud piiblis, kus allatiivivormid on 98,4% ulatuses *de*-mitmuslikud. Kõige aeglasemalt tundub artikli ja ainsusliku noomeni ühend olevat kadunud mitmuse elatiivist, kus 17. sajandi tekstides oli selliseid vorme 94,6%, UT-s 15% ja veel piiblisi 0,9%. Mitmuse elatiiv oli piiblis ka ainus kääne, kus mitmuse väljendamiseks ainsuslikku noomenit tarvitati. Samuti võib täheldada, et 17. sajandi tekstides on elatiivis võrreldes

teiste käänetega moodustatud küllalt vähe vokaalmitmust, ning kui ülejäänud käänetes on piibli vokaalmitmuslikke vormide sagedus UT vormidega võrreldes langenud, siis mitmuse elatiivis on neis kahes tekstis vokaalmitmuslike vormide esinemus jäänud samale tasemele.

Tabel 18. Mitmusevormid elatiivis, allatiivis ja adessiivis

		17. saj tekstid		UT		„Piibli Ramat“	
ELA	Ainsus	140	95,2%	17	15,0%	2	0,9%
	Vmitm	7	4,8%	37	32,7%	76	33,8%
	de-mitm	1	0,7%	59	52,2%	147	65,3%
ALL	Ainsus	45	50,6%	1	0,5%	0	–
	Vmitm	41	46,1%	47	21,3%	3	1,6%
	de-mitm	2	2,2%	173	78,3%	189	98,4%
AD	Ainsus	47	83,9%	2	4,8%	0	–
	Vmitm	9	16,1%	30	71,4%	16	48,5%
	de-mitm	0	–	10	23,8%	17	51,5%

Võrreldes *de*-tunnuselise mitmuse sageduse protsentjaotusi Uue Testamendi ja piibli käändeparadigmades, on mõlema teksti puhul selle mitmusetunnuse eelistamine selge illatiivis (UT-s 3 korda ja piiblis 1 korra, kõik vormid olid *de*-mitmuses), komitatiivis (vastavalt 125 ja 225 korda, mõlemas tekstis 100%) ning allatiivis (UT-s 173 korda (78,3%), piiblis 189 korda (98,4%)). Kõige rohkem erinevad osakaalud kahes tekstis inessiivi vormides. UT-s esines inessiiv 22 korda, neist 19 *de*-mitmuses (86,4%), piiblis oli inessiivi veel vähem – 13 esinemisjuhtu, millest 5 olid *de*-mitmuses (38,4%). Samuti erineb adessiiv, mida UT-s oli 42 korda, neist 10 ehk 23,8% *de*-mitmuses, piiblis oli adessiivi 33, millest *de*-mitmuses 17 ehk 51,5%. Harv kääne on ka translatiiv, mida UT-s esines ainult 6 korda, neist 2 korda ehk 33,3% on translatiiv *de*-mitmuses. Piiblis on 26-st translatiivivormist vaid 3 ehk 11,5% *de*-mitmuses. Kõigist kahes tekstis tarvitatud mitmusekäänetest ei esinenud *de*-mitmus kordagi abessiivis.

Joonis 3. *de*-tunnuselise mitmuse osakaal UT ja piibli käändevormides (%)

3.3.7. Mitmusekasutuse võrdlus Uue Testamendi ja „Piibli Ramatu“ tekstikatkendis

18. sajandi tekstides siinsesse töösse võetud tekstide sisu kattub kohati – täispiiblis olen analüüsinud kolme Uue Testamendi tekstikatket, millest Matteuse evangeeliumi 16 esimest peatükki ning Jaakobuse kirja 2 esimest peatükki kattuvad tekstimaterjaliga 1715. aasta Uues Testamendis. Seetõttu pidasin huvitavaks võrrelda, kas ja kui palju kattuvates tekstides mitmusekasutus erineb. Võrreldavaid lauseid oli tekstikatkendites kokku 609. Võrdlusest jätsin välja need laused, kui ühes või teises tekstis oli lause ülesehitust muudetud ja vaatluse all olev sõna ei olnud enam samas ümbruses. Samuti jätsin välja laused, kus ühes võrreldavas tekstis oli mitmust edasi antud mitmuse genitiivi (mis juba on *de*-mitmuslik) ja kaassõnaga. Sellistel tingimustel jäi võrdlusesse 55 vormipaari, millest 40 oli moodustatud sama mitmusevormiga, nt

(58) Agga **neil Päiwil** tuli Johannes se Ristja / ja teggi jutlust Juda Ma Körwes / (UT 1715, Mt 3-1)

(59) Agga **neil päiwil** tuli Joannes se ristia ja teggi jutlust Juda-ma körbes. (Piibel 1739, Mt 3-1)

15-st varieeruva mitmusemoodustusega lausest seitsmes on UT-s kasutatud kas lihtsalt ainsuslikku noomenit või ainsuslikku noomenit koos mitmusliku artikliga, mida piiblis enam ei ole, nt

(60) Kui nüüd Herodes näggi / et temma olli pettetud **neist Targast** / sai temma wägga wihhakseks / ja läkkitas wälja / ja laskis ärratappa keik Poeg-Lapsi Petlemmas / ja keige temma Rajade sees / ke ollid kahhe Aastased ja Noremad / se Aega möda / kumma temma hästi **neilt Targalt** olli küssitellenud. (UT 1715, Mj 2-16)

(61) Kui nüüd Herodes näggi, et temma olli pettetud **neist targadest**, sai temma wägga wihhaseks, ja läkkitas wälja, ja laskis ärratappa keik poeglapsed, mis Petlemmas, ja keige temma raiade peäl, kes ollid kahheaastased ja nende järgmised, sedda aega möda, mis temma hästi **neilt targailt** olli kulanud. Kalat. (Piibel 1739, Mt 2-16)

Selliseid lauseid, kus UT-s on kasutatud mitmuslikku noomenit, aga piiblis ainsuslikku, on kaks:

(62) Sest Ajast hakkas JESus näitma omma Jüngridele / et temma pididi Jerusalemma minnema / ja palju kannatama neilt Wannamilt / ja üllemilt Preestrilt / ja **Kirjatundjilt** / ja tappetama / ja kolmandal Päwal üllesärratadama. (UT 1715, Mt 16-21)

(63) Sest aiast hakkas Jesus täetama omma jüngritele, et temma pididi Jerusalemma miñema, ja palju kannatama wannemist, ja üllemist=preestridest ja **kirjatundiast**, ja et tedda pididi tappetama, ja kolmandamal päwal üllesärratadama. (Piibel 1739, Mt 16-21)

Kuues lauses varieerus vokaalmitmuse ja *de*-mitmuse eelistamine. Sõnast *laps* oli kahel korral moodustatud UT-s *de*-mitmus, aga piiblis vokaalmitmus:

(64) Önsad ommad need Rahho-noudjad / sest neid peab Jummal **Lasteks** kutsutama. (UT 1715, Mt 5-9)

(65) Önsad on need rahho noudjad; sest neid peab Jummal **lapsiks** hütama. (Piibel 1739, Mt 5-9)

Ülejäänud neljas lauses oli UT-s kasutatud vokaalmitmust, piiblis *de*-mitmust, nt sõnades *rebane* ja *pagan*:

- (66) JEsus ütles temma wasto: **Rebbasil** on Augud / ja Linnudel Taewa al ommad Pessad / agga Innimesse Pojal ep olle mitte / kuhho temma omma Pää woib panna. (UT 1715, Mt 8-20)
- (67) Ja JEsus ütles temma wasto: **Rebbastel** on augud, ja linnudel, mis taewa al, pessad; agga innimesse Poial ei olle mitte, kuhho temma Pead woiks panna. (Piibel 1739, Mt 8-20)
- (68) Ja wiwad teid Ma Wallitsejade ja Kunningade ette minno pärrast / neile ja **Pagganille** Tunnistusseks. (UT 1715, Mt 10-18)
- (69) Ja teid wiakse ka ma-wallitsejatte ja kuningatte ette minno pärrast, neile ja **pagganattele** tunnistusseks. (Piibel 1739, Mt 10-18)

Uue Testamendi ja täispiibli mitmusekasutuse võrdlusest selgub, et kui UT-s esineb veel kohati mitmusliku artikli ja ainsusliku noomeni ühendeid, siis piiblis on need parandatud mitmuslikuks ja selliseid ühendeid tekstis enam ei ole. Veel selgub võrdlusest, et piiblis on *de*-mitmuslike vormide sagedus tõusnud peaaesjalikult varasemate artikliga vormide asendamisel. Vähenenud on *a*- ja *e*-tüveliste sõnade tüvemitmuslikud vormid, mis piiblis on asendatud *de*-mitmusega. Kuigi UT ja „Piibli Ramatu“ *de*-mitmuslike ja ainsuslike vormide arv erineb viie esinemisjuhu võrra, ei ole see vahe tekkinud seetõttu, et ainult need viis UT ainsuslikku noomenit oleksid piiblis asendatud *de*-mitmuslikega. UT ja piibli analüüsitud tekstikatkendite mitmusevormide valiku erinevust statistiliselt oluliseks pidada ei saa: Fisheri täpse testi arvutuste kohaselt on olulise tõenäosus suurem kui 0,05 ($p = 0,2421$). See tähendab, et UT ja piibli mitmusevormid on nendes tekstikatkendites sarnased.

Tabel 9. Mitmusevormide võrdlus UT ja „Piibli Ramatu“ peatükkides

	Ainsus	Vmitmus ²	<i>de</i> -mitmus	KOKKU
UT	7	12	36	55
„Piibli Ramat“	2	12	41	55

² Vokaalmitmuse alla olen siin tabelis tinglikult paigutanud ka analoogilise *si*-tunnuselise mitmuse.

3.4. Järeldused

17. ja 18. sajandi põhjaeestikeelsetes tekstides esinevate konkreetsete käänete mitmusevormide analüüsis saab teha kaks suurt tähelepanekut: kõigepealt on *de*-mitmuslike vormide tulek kirjakeelde olnud üpriski järsk: kui 17. sajandi kolmes analüüsitud tekstis anti mitmust põhiliselt edasi mitmusliku artikli ja ainsusliku noomeniga (79,5%), siis 1715. aastal ilmunud Uues Testamendis oli selliste ühendite arv 3,9%. *de*-mitmus moodustas UT-s 73,1%. See tähendab, et 17. sajandi kõige hilisema analüüsitud teksti ja UT ilmumise vahel pidid kirjakeeles toimuma teatud sihilikud muudatused, milleks kõige tõenäolisemalt olid 17. sajandi lõpul aset leidnud piiblikonverentsid, keelevaidlused ja vana kirjakeele kasutusevõtt. Inglise keeleteadlase Roger Lassi (1997: 58) järgi on kirjakeel kõnekeelest konservatiivsem ning loomulikus keeles toimuvad muutused jõuavad kirjalikku traditsiooni aeglaselt. Tavaliselt märgib üksiku uudse vormi esinemine kirjakeeles seega pika muutumisprotsessi toimumist kõnekeeles. (Lass 1997: 58) Seega ei saa sellist järsku *de*-mitmuse kasutuselevõttu pidada loomulikuks keele muutumiseks, vaid süsteemseks otsuseks, kuidas kirjakeeles midagi väljendada.

Teine huvitav tähelepanek on selle kohta, millistes vormides *de*-mitmus kõigepealt kasutusele võeti. Nii tabelitest kui ka tekstinäidetest on näha, et *de*-mitmus asendas alguses varasemad artikliga väljendatud mitmusevormid. Sõnades, kus ka 17. sajandil esines vokaalmitmust, võttis *de*-mitmuse kasutuseletulek kauem aega ning ka 1739. aasta piiblis esinesid veel paralleelvormid. See kinnitab omakorda 2. peatükis tehtud järeldust, et paljudes sõnades ei olnud *de*-tunnuslikul mitmusevormil vokaalmitmusliku vormi ees ühtegi eelist peale selle, et *de*-mitmuslike analoogiavormide mõjul hakati ajapikku paradigmas seda tunnust kasutama.

Veel tuli analüüsist välja, et mitmuslikku vormi (kas siis vokaal- või *de*-tunnuselist) hakati kõige varem kasutama allatiivis, mis esines juba 17. sajandi tekstides ülejäänud käänetega võrreldes vähem artikli ja ainsusliku noomeni ühendis. Mitmusekasutust võis soodustada allatiivi suur sagedus vanas kirjakeeles. *de*-mitmuslikud vormid jõudsidki kõigepealt sise- ja väliskohakäänetesse, vanas kirjakeeles harvemates käänetes (nt ablatiiv, translatiiv)

moodustati vokaal- ja *de*-mitmuslikke vorme suhteliselt samaväärselt. Kõige kauem püsis artikliga väljendatud mitmus elatiivis: 17. sajandi tekstides moodustas artikliga ühend illatiivis kõigist vormidest 94,6%, UT-s veel 15% ja piiblis 0,9%, kusjuures kõigist teistest käänetest oli see ühend piiblis juba kadunud.

Uue Testamendi ja piibli valitud samade tekstikatkendite võrdlusest selgus, et 55-st mitmuslikku vormi sisaldavast lausest 40 olid moodustatud sama mitmusetunnusega. Suurim erinevus tekstide vahel oli jällegi artikliga väljendatud mitmusevormide esinemises: sellised UT-s leidunud ühendid olid piiblis asendatud mitmuslike vormidega, mis tähendab seda, et piibli ilmumise ajaks oli mitmuse väljendamine mitmusliku artikli ja ainsusliku noomeniga lõppenud.

17. sajandil *de*-tunnuselisest mitmuse genitiivist ja kaassõnast moodustunud komitatiivi esines Uues Testamendis ja piiblis ohtralt, kõik vormid olid oodatavalt *de*-mitmuslikud. Ühelgi korral ei esinenud tekstides eesti kirjakeele kõige nooremat käänat essiivi.

KOKKUVÕTE

Pärast eesti keeles toimunud häälikulisi ja morfoloogilisi muutusi tekkis noomenite ainsuse ja mitmuse vormides ulatuslik vormihomonüümia, mistõttu tuli keeles kasutusele mitu analoogilist mitmusetunnust, sealhulgas ka *de*-mitmus. Siinse magistritöö eesmärk on optimaalsusteoreetilise lähenemise abil kirjeldada *de*-tunnuselise mitmuse teket ja leviku põhjuseid, samuti uurida, kuidas on muutunud *de*-mitmuslike ja muude mitmust väljendavate vormide kasutussagedused põhjaeesti kirjakeeles.

de-tunnuse levimist mitmuse genitiivist konkreetsetesse käänetes saab optimaalsusteoreetilises kirjelduses vaadelda mitmes etapis. Keelemuutuse esimeses etapis enne *n*-tunnuselise genitiivi lõpu kadumist ei olnud *de*-tunnus veel tekkinud: *e* oli sidevokaal mitmuse nominatiivi tunnuse *d* ja genitiivi *n*-i vahel. Pärast *n*-i kadu liitus *e* mitmuse tunnusele *d* ning kuna ei rikkunud enam teatud kitsendusi, sai see tüvemitmusliku vormi kõrval teiseks sobivaks väljundivariandiks. See aga tähendab, et *de*-mitmuse levik teistesse käänetes on alguse saanud muutusest leksikonis, mitte hierarhias, nagu on keelemuutused toimunud enamasti. Kui tavaliselt on leksikoni ümberstruktureerimine keelemuutuse viimane etapp, siis *de*-mitmuse leviku puhul on vastupidi: hierarhia tipus olevate kitsenduste järjekord ei muutunud (nt kõige olulisem oli jätkuvalt topeltmarkeerimist keelav kitsendus), aga leksikonis toimunud *d*-tunnuselise mitmuse *de*-mitmuseks ümberstruktureerimise tõttu tekkis mitu väljundivarianti: näiteks sõnas *kala* tüvemitmuslik *kalus* ja *de*-mitmuslik *kalades*. See, kumba varianti parajasti eelistati, olenes tol etapil ebaolulisel kohal olevatest kitsendustest, mille järjekord varieerus.

Keele hilisemates etappides tõusis paradigmaühtsust nõudev kitsendus hierarhias olulisemale kohale ja *de*-tunnuseline mitmusevorm levis mitmuse genitiivi eeskujul ka teistesse käänetes. Samas ei toimunud aga keelemuutuse viimast etappi, kus algne

tüvevariant kaob. Seda seetõttu, et vokaalmitmusliku partitiivi ja astmevahelduslike sõnade käänete moodustamiseks pidi vokaaltüvi leksikonis säilima.

Magistritöö teises analüüsiosas vaatlesin mitmusekasutuse muutumist 17. ja 18. sajandi põhjaeestikeelsetes tekstides. Selgus, et *de*-mitmuslike vormide tulek kirjakeelde on olnud üpris järsk: kui 17. sajandi kolmes analüüsitud tekstis anti mitmust põhiliselt edasi mitmusliku artikli ja ainsusliku noomeniga (79,5%) ja *de*-mitmuslike vormide osakaal oli kolmes tekstis kokku 1%, siis 1715. aastal ilmunud Uues Testamendis oli selliste ühendite arv ainult 3,9%, *de*-mitmus moodustas UT-s 73,1%. See tähendab, et 17. sajandi kõige hilisema analüüsitud teksti ja UT ilmumise vahel pidid kirjakeeles toimuma teatud sihilikud muudatused, milleks kõige tõenäolisemalt olid 17. sajandi lõpul aset leidnud piiblikonverentsid, keelevaidlused ja vana kirjakeele kasutusevõtt. Artikliga väljendatud mitmuse kadumine oli „Piibli Ramatu“ (1739) ilmumise ajaks suures osas lõppenud.

Kõigepealt asendas *de*-mitmus kirjakeeles varasemad artikliga väljendatud mitmusevormid. Sõnades, kus ka 17. sajandil esines vokaalmitmust, võttis *de*-mitmuse kasutuseletulek kauem aega ning veel 1739. aasta piiblis esinesid seal paralleelvormid. Mitmuslikku vormi (kas siis vokaal- või *de*-tunnuselist) hakati kõige varem kasutama allatiivis, mis esines juba 17. sajandi tekstides ülejäänud käänetega võrreldes vähem artikli ja ainsusliku noomeni ühendis. Mitmusekasutust võis soodustada allatiivi suur sagedus vanas kirjakeeles. Kõige kauem püsis artikliga väljendatud mitmus elatiivis.

de-mitmuse tulek asendas alguses varasemad artikliga väljendatud mitmusevormid. Sõnades, kus ka 17. sajandil esines vokaalmitmust, võttis *de*-mitmuse kasutuseletulek kauem aega ning 1739. aasta piibliski esinesid veel paralleelvormid. See kinnitab omakorda seda, et paljudes sõnades ei olnud *de*-tunnuslikul mitmusevormil vokaalmitmusliku vormi ees ühtegi eelist peale selle, et *de*-mitmuslike analoogiavormide mõjul hakati paradigmaühtsuse mõjul ajapikku seda tunnust kasutama.

KIRJANDUS

Albright, Adam 2004. The morphological basis of paradigm leveling. – Paradigms in Phonological Theory. Ed. by Laura J. Downing, T. A. Hall, Renate Raffelsiefen. Oxford Studies In Theoretical Linguistics. Oxford: Oxford University Press.

Albright, Adam 2006. Explaining universal tendencies and language particulars in analogical change; <http://web.mit.edu/albright/www/papers/Albright-ExplainingParticularsAndUniversals.pdf>. Vaadatud 05.05.2013.

Alvre, Paul 1964. *A-mitmuse päritolust*. – Emakeele Seltsi Aastaraamat X.

Anttila, Raimo 1989. An introduction to historical and comparative linguistics. Los Angeles: The MacMillan Company.

Campbell, Lyle 2004. Historical Linguistics. An Introduction. Edinburgh: Edinburgh University Press.

Cho, Young-mee Yu, Arto Anttila 1998. Variation and change in Optimality Theory. – *Lingua* 104, 31–56.

EKG = Erelt, Mati, Reet Kasik, Helle Metslang, Henno Rajandi, Kristiina Ross, Henn Saari, Kaja Tael, Silvi Vare 1995. Eesti keele grammatika I. Morfoloogia. Sõnamoodustus. Toim. Mati Erelt, Tiiu Erelt, Henn Saari, Ülle Viks. Tallinn: Eesti Teaduste Akadeemia Eesti Keele Instituut.

ENE 1987 = Eesti Nõukogude Entsüklopeedia 2. Tallinn: Valgus.

Helle, Anton Thor 1732. Lühike sissejuhatus eesti keelde 1732. Saksa keelest tõlkinud ja järelsõnad kirjutanud Annika Kilgi ja Kristiina Ross. (2006) Tallinn: Eesti Keele Sihtasutus.

Hint, Mati 2002. Keel on tõde on õige ja vale. Tartu: Ilmamaa.

- Holt, David Eric 1997.** The role of the listener in the historical phonology of spanish and portugese: an optimality-theoretic account. PhD Dissertation. Georgetown University.
- Hornung, Johann 1693.** Grammatica Esthonica, brevi. Perspicuâ tamen methodo ad Dialectum Revaliensem. Riga: Joh. Georg Wilcken.
- Kager, René 1999.** Optimality Theory. Cambridge: Cambridge University Press.
- Kask, Arnold 1970.** Eesti kirjakeele ajaloost I. Tartu: Tartu Riiklik Ülikool.
- Kask, Arnold 1980a.** Eesti keele ajalooline grammatika. Häälikulugu I. Tartu: Tartu Riiklik Ülikool.
- Kask, Arnold 1980b.** Eesti keele ajalooline grammatika. Häälikulugu II. Tartu: Tartu Riiklik Ülikool.
- Kenstowicz, Michael 1996.** Base Identity and Uniform Exponence: Alternatives to Cyclicity. Current Trends in Phonology: Models and methods, ed. J. Durand and B. Laks, pp. 363–93.
- Kingisepp jt 1997 = Kingisepp, Valve-Liivi, Epp Ehasalu, Külli Habicht, Jaak Peebo 1997.** Vanimate eesti keele tekstide sõnavarast ja grammatilisest vormistikust. Tartu Ülikooli eesti keele õppetooli toimetised 7. Pühendusteos Huno Rätsepale. Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus.
- Kingisepp jt 2010 = Kingisepp, Valve-Liivi, Kristel Ress, Kai Tafenau 2010.** Heinrich Gösekeni grammatika ja sõnastik 350. Tartu: Tartu Ülikooli eesti ja üldkeeleteaduse instituut.
- Korhonen, Mikko 1987.** Kalevalamitan varhaishistoriaa. – Suomalais-Ugrilaisen Seuran Aikakauskirja 81. Helsinki. 175–191.
- Laanekask, Heli 2004.** Eesti kirjakeele kujunemine ja kujundamine 16.–19. sajandil. Dissertationes Philologiae Estonicae Universitatis Tartuensis 14. Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus.

- Lahiri, Aditi 2000.** Introduction. – Analogy, Levelling, Markedness. Principles of Change in Phonology and Morphology. Ed. by Aditi Lahiri. Berlin: Mouton de Gruyter.
- Lass, Roger 1997.** Historical linguistics and language change. Cambridge University Press.
- Lill, Anne 1988.** Christoph Blume ja XVII sajandi eesti kirjakeel. – Keel ja Kirjandus 1, 7–17; 2, 90–102.
- McCarthy, John J; Alan Prince 1999.** Faithfulness and identity in Prosodic Morphology. – R. Kager, H. van der Hulst, W. Zonneveld (eds.), The Prosody-Morphology Interface. Cambridge: Cambridge University Press. 218–309.
- McCarthy, John J. 2002.** A Thematic Guide to Optimality Theory. Cambridge: Cambridge University Press.
- Prillop, Külli 2011.** Optimaalsusteoreetiline käsitus eesti keele fonoloogilisest kujunemisest. Dissertationes Philologiae Estonicae Universitatis Tartuensis 28. Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus.
- Prince, Alan; Paul Smolensky 2004 [1993].** Optimality Theory: Constraint Interaction in Generative Grammar. Malden, MA: Blackwell.
- Rätsep, Huno 1977.** Eesti keele ajalooline morfoloogia I. Õpivahend eesti filoloogia osakonna üliõpilastele. Tartu: Tartu Riiklik Ülikool.
- Stahl, Heinrich 1637.** Anführung zu der Esthnischen Sprach/ auff Wolgemeinten Rath/ vnd Bittliches Ersuchen/ publiciret von M. Henrico Stahlen. Revall/ Druckts Chr. Reusner der älter/ in Verlegung des Authoris. Maarjamaa taskuraamat 15. Brampton – Tartu 2000.
- Tafenau, Kai 2011.** Uue testamendi tõlkimisest Rootsi ajal: käsikirjad, tõlkijad ja eesti kirjakeel. Dissertationes Philologiae Estonicae Universitatis Tartuensis 27. Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus.
- Tering, Arvo 1988.** Uut Christoph Blume õpingute kohta. – Keel ja Kirjandus 2, 106–107.

Tooding, Liina-Mai 2007. Andmete analüüs ja tõlgendamine sotsiaalteadustes. Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus.

MATERJALI ALLIKAD JA LÜHENDID

Müller 1600–1606 = Georg Mülleri jutlused (1600–1606)

Stahl 1632–1638 = Heinrich Stahli „Hand- vnd Haußbuch“ I–IV osa (1632–1638)

Blume 1662, Blume 1667 = Christoph Blume „Das Kleines Corpus Doctrinae (1662), „Geistliche Seelen Ergötzung“ (1667)

UT 1715 = „Meie Jssanda Jesusse Kristusse Uus Testament“ (1715) (Mt, Lk, Jh, Rm, Ga, Ef, Fi, Kl, 1Te, 2Te, 1Tm, Ti, Tt, Fm, He, Jk, 1Pt, 2Pt, Ju, Ilm; Lutheri õpetus)

Piibel 1739 = „Piibli Ramat“ (1739) (atkendid: VT lk 58–77, 138–157, 227–246, 286–305, 453–472, 629–648, 669–688, 726–745, 870–889, 934–853; UT lk 3–23, 197–215, 267–286)

THE SPREAD OF *DE*-PLURAL IN NORTH ESTONIAN LANGUAGE.

SUMMARY

In this master's thesis, it is studied how and why a particular analogy change, *de*-plural, replaced the historical *i*-plural in North Estonian language. After phonetic and morphological changes that happened in the development of Estonian language in 13th and 14th century, *i*-plural became more complicated for the speakers to form, so a new way to express plural forms in declinable words was needed.

de-plural originates from the case ending *d* of nominative case (e.g. *kalad*). The spread of *de*-plural from the plural genitive case (*kalade*) to other cases was caused by the need for paradigms to be uniform, and by the 17th century it was the most commonly used plural morpheme in North Estonian language. The goal of this thesis was to find out the reasons why *de*-plural was chosen over *i*-plural and how the language change took place. The changes were explained using Optimality Theory.

The changes in the choice of plural were shown in different stages. Firstly it was explained that *de*-feature couldn't form before the genitive case marker *n* was deleted (**kalaδen* > *kalade*). After that change the vowel *e* joined with the plural marker *d* and *de*-plural was formed. This change in lexicon made it possible for *de*-plural to be chosen as the optimal candidate next to *i*-plural outputs, so in many words there were two variants that could possibly be the optimal candidate. The choice between two variants depended upon the less important constraints at that stage. The reason why *de*-plural became the most frequent plural marker, can be explained with Uniformity Exponence constraint – the need for paradigms to be uniform. Although *de*-plural became the most commonly used plural marker in North Estonian language, *i*-plural is still possible to form in some cases. This is

because *de*-plural did not replace *i*-plural in all of the cases, such as plural partitive. Because both of these plural features need different stems, the last stage of a language change, where one stem variant disappears from the lexicon, has not happened.

The second goal of this master's thesis was to find out how *de*-plural was used in the written North Estonian language in 17th and 18th century. It was studied how and how frequently plural forms were expressed in old written language. The most common way in which 17th century authors distinguished singular and plural nouns, was with a plural article and a singular noun (e.g. *neil Innimessel*), which is not grammatical in Estonian. This combination was used in 79,5% of the plural forms, *de*-plural was used only 1% of the times. The earliest analysed text from 18th century showed dramatically different results: in New Testament (1715) the plural article and singular noun combination was used only 3,9% of the times, but *de*-plural forms made up 73,1% of all plural markings. This drastic change can be explained with the beginning of written language regulation and the frequent debates about North Estonian language in the end of 17th century. Replacing article and noun combinations with *de*-plural variants was fast, but replacing *i*-plural forms took more time. Also, *i*-plural forms seemed to become more stylistically marked throughout the texts.

Lihtlitsents lõputöö reprodutseerimiseks ja lõputöö üldsusele kättesaadavaks tegemiseks

Mina, _____ LIINA LEPSALU _____
(*autori nimi*)
(sünnikuupäev: _____ 20.03.1989 _____),

1. annan Tartu Ülikoolile tasuta loa (lihtlitsentsi) enda loodud teose

_____ DE-MITMUSE TULEK PÕHJAEESTI KEELDE _____,
(*lõputöö pealkiri*)

mille juhendaja on _____ KÜLLI PRILLOP _____,
(*juhendaja nimi*)

- 1.1. reprodutseerimiseks säilitamise ja üldsusele kättesaadavaks tegemise eesmärgil, sealhulgas digitaalarhiivi DSpace-is lisamise eesmärgil kuni autoriõiguse kehtivuse tähtaja lõppemiseni;
1.2. üldsusele kättesaadavaks tegemiseks Tartu Ülikooli veebikeskkonna kaudu, sealhulgas digitaalarhiivi DSpace'i kaudu kuni autoriõiguse kehtivuse tähtaja lõppemiseni.
2. olen teadlik, et punktis 1 nimetatud õigused jäävad alles ka autorile.
3. kinnitan, et lihtlitsentsi andmisega ei rikuta teiste isikute intellektuaalomandi ega isikuandmete kaitse seadusest tulenevaid õigusi.

Tartus 23.05.2014 (*kuupäev*)